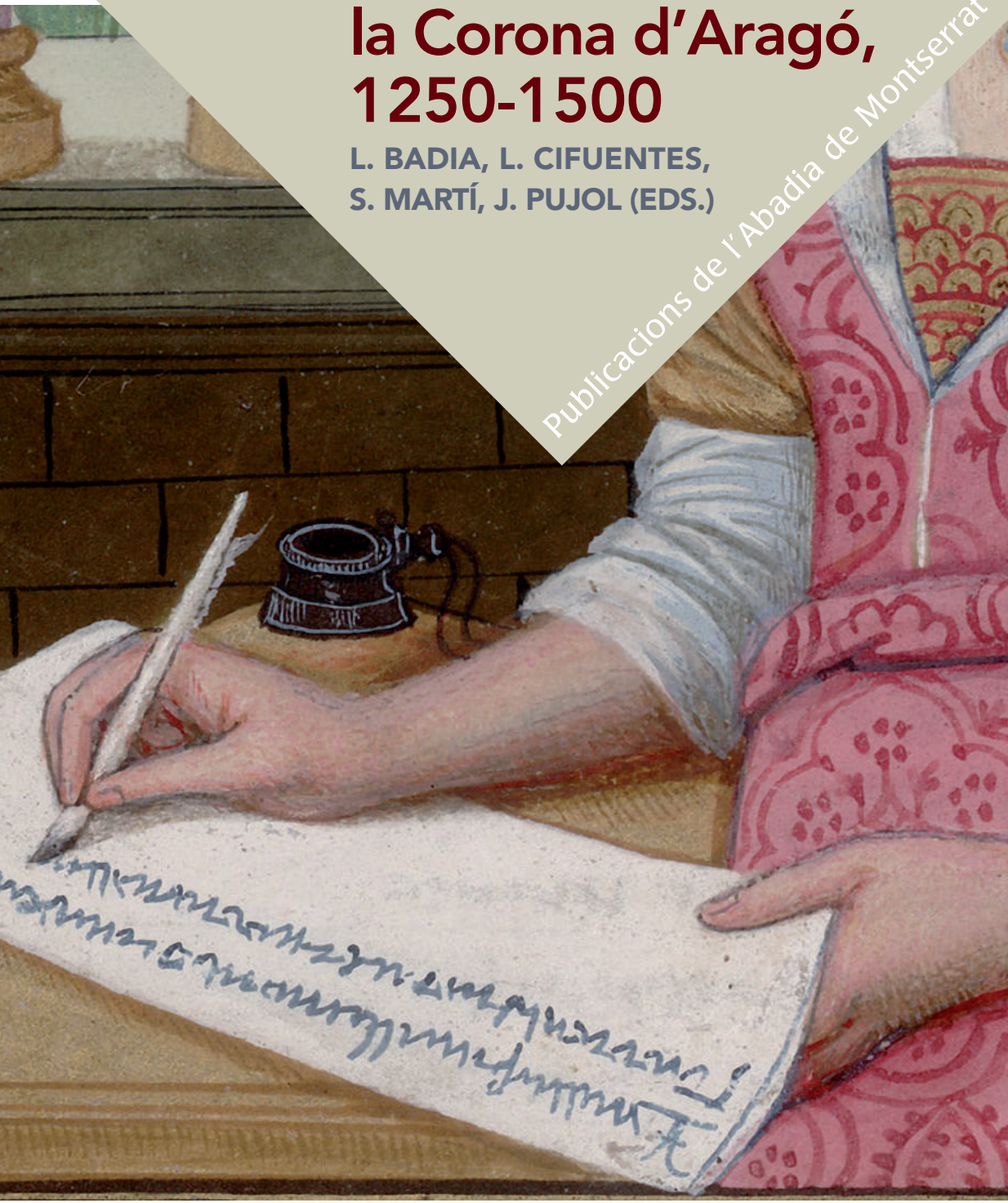

Els manuscrits, el saber i les lletres a la Corona d'Aragó, 1250-1500

L. BADIA, L. CIFUENTES,
S. MARTÍ, J. PUJOL (EDS.)

Publicacions de l'Abadia de Montserrat

EL RECEPTARI MÈDIC BAIXMEDIEVAL I RENAIXENTISTA: UN GÈNERE VERNACLE*

LLUÍS CIFUENTES I COMAMALA
(Universitat de Barcelona)

«per tal que més de profit se'n seguesca»

JOAN MARTINA, 1439

Ara fa més de vint anys, l'autor d'aquestes pàgines va voler iniciar la recerca sobre textos catalans antics amb els receptaris de medicina. La caça i captura d'aquestes obres en fons i catàlegs de tot tipus va conduir a descobrir un corpus molt més ampli de traduccions i originals en català d'obres de medicina, ciència i tècnica que —convençut de la necessitat d'un estudi conjunt— va centrar des de llavors la recerca que avui efectua el grup *Sciència.cat*, amb el banderí que n'és la base de dades *Sciència.cat DB*. Els receptaris, però, mai no van quedar aparcats del tot, sinó que, conscient de la complexitat del gènere, han estat objecte d'una llarga reflexió, els resultats provisionals de la qual s'ofereixen en aquest estudi.

El receptari mèdic és un gènere maltractat, poc valorat i menys entès, i que, en canvi, té molt a dir en la història de la transmissió del saber. En les pàgines que segueixen ens preguntarem què s'ha d'entendre exactament per receptari mèdic a l'Europa de la Baixa Edat Mitjana i del Renaixement, i intentarem resoldre qüestions com ara: de quina mena de gènere mèdic estem parlant? És una simple transposició en vulgar de gèneres universitaris o de la tradició llatina? Quin és el seu origen? Totes les agrupacions de receptes són receptaris? Els receptaris només contenen receptes? Si es vol entendre i estudiar el gènere receptari, la via adequada és descontextualitzar-ne les receptes i deixar de banda tots els continguts que no ho siguin? Hi ajuda continuar pensant que la màgia, l'alquímia i l'astrologia són 'pseudociències' i no constituents naturals, i valorats, del saber a l'època? S'ha vist en la recepta una peça clau en la transmissió

* L'autor, que és membre de l'Institut de Recerca en Cultures Medievales (IRCVM) i del Centre de Documentació Ramon Llull de la Universitat de Barcelona, vol fer constar el seu agraïment a Gemma Avenoza (Univ. de Barcelona), Enric Bartrina (ADS), Meritxell Blasco (Univ. de Barcelona), Montserrat Cabré (Univ. de Cantàbria), Antònia Carré (Univ. Oberta de Catalunya), Antoni Contreras Mas (Mallorca), Carmel Ferragud (Univ. de València), Denis Fontaine (ADPO), Rafel Ginebra (ABEV), Anna Gudayol (BC), Sadurní Martí (Univ. de

del saber de l'Antiguitat a l'Edat Mitjana;¹ una funció que, en part per no entendre el gènere receptari, no s'ha percebut tan clarament entre el món universitari i l'extraacadèmic, on tanmateix l'interès pel saber universitari i també per l'elaboració d'un nou tipus de saber era ben viu. Els estudis sobre aquestes fonts, en part per aplicar un enfocament insuficientment contextual, no han tingut en compte totes aquestes qüestions, que són fonamentals per entendre el gènere. Per entendre'l i per valorar-lo.

1. UN GÈNERE INCOMPRÈS I MENYSTINGUT

1.1. *Qüestió de noms (i de perspectiva de recerca)*

En els estudis d'història dels textos antics d'unes i altres disciplines és costum aplicar el nom de 'receptari' a un tipus d'obres tècniques de diverses temàtiques constituïdes per un recull, més o menys extens, de receptes, és a dir, de fórmules que indiquen amb quins ingredients 'rebut's', en quina proporció, de quina manera i amb quins objectius s'ha de compondre o elaborar i prendre o aplicar alguna cosa (un medicament, un plat de cuina, un tint, un procediment alquímic, etc.). Aquesta etiqueta, emprada per comoditat, encobreix, en realitat, obres pertanyents a gèneres ben diferents, i evidencia les contradiccions que es deriven de l'ús, al mateix temps, de vocabulari i conceptes antics i actuals, i de terminologia tècnica i popular. El resultat és una comprensió limitada, i sovint nul·la, de moltes d'aquestes obres, en particular les relatives a la cura de la salut, que són l'objecte d'aquesta aportació. En aquest àmbit, l'etiqueta 'receptari' aglutina un conjunt d'obres que, de fet, no s'acaben d'entendre i, en no valorar-les, la mateixa apel·lació en facilita l'arraconament.

A l'Europa de la Baixa Edat Mitjana i del Renaixement, igual com la 'recepta' és sempre de medicina,² el mot 'receptari' és un tecnicisme que designa una obra de caràcter mèdic molt concreta: el llibre de registre de les receptes que es produeix als obradors dels apotecaris (vegeu l'apartat 1.2, amb exemples a la taula 1). Només com a excepció, i encara úni-

Girona), Jaume Riera i Sans (Barcelona), Mateu Rodrigo (Univ. de València), Albert Soler (Univ. de Barcelona) i Carles Vela (Barcelona).

1. Beaujouan 1966 [1957]: 633-634, parlant de receptes tècniques. Per a la història, la forma i el contingut de la recepta mèdica medieval, vegeu Büchi 1982-1986: I; i Hunt 1990: 1-24.

2. El panorama que, en aquest sentit, observa Hunt 1990: 17 en fonts angleses es correspon amb el que es pot veure a les fonts catalanes, llevat que l'apel·latiu 'experiment' no es reserva a les receptes no mèdiques com passa a l'àmbit anglès (vegeu més endavant). Un extens catàleg de manuscrits amb 'receptaris' tècnics, no mèdics, a Pomaro 1991.

cament en boca dels notaris, fa referència a l'obra que aquí anomenem 'receptari mèdic', que és un compendi de terapèutica d'autoconsum (apartat 2 i taules 2 i 3) i, correntment, unes i altres obres també eren anomenades 'llibres de receptes'. En l'actualitat, es manté el primer sentit ('llibre receptari'), però el segon s'ha perdut i, tant en català com en altres llengües, per 'receptari' entenem, si no hi ha matisacions, llibre de cuina. Aquesta evolució és deguda, en bona mesura, al fet que el receptari mèdic, que tanta difusió va tenir entre els metges extrauniversitaris i a l'espai domèstic profà i que va ser tan important en la història de la medicina i de la salut, ha deixat d'existir, perquè les circumstàncies que el van fer possible ja no són vigents.

Encara és un apriorisme molt assumit, fins i tot entre especialistes experimentats en l'estudi dels textos antics, que tots els receptaris medievals i renaixentistes relacionats amb la cura de la salut s'han de vincular a metges i a apotecaris com a productors i usuaris. Fent així, s'oblida l'amplíssim àmbit de l'autoajuda domèstica, marc en el qual cal situar moltes d'aquestes obres —sovint mal interpretades— i que reflecteix, alhora, la pervivència de les tradicions, la valoració, en aquests cercles més íntims, de la salut i de la transmissió escrita dels sabers que s'hi relacionaven, i la disponibilitat de personal mèdic solvent, sovint limitada i cara, que tenia aquella societat. La creació d'un nou sistema mèdic basat en el model de medicina i de metge universitaris, en contradicció amb una realitat presidida per una majoria de metges que eren artífexs extrauniversitaris, més i més sotmesos a mètodes de control, i on els metges universitaris ('físics') van ser durant molt de temps una minoria (cara), per una banda, i la necessitat de l'autoajuda domèstica que la situació determinava, per l'altra, expliquen l'aparició del gènere que designem com a 'receptari mèdic' i també les dues variants que hi distingim, que anomenarem, respectivament, 'receptari mèdic professional' i 'receptari mèdic domèstic'.

La bibliografia existent, presonera d'aquella etiqueta ambigua, ignora la diversitat inherent que té el receptari sanitari, en general, i el que anomenem 'receptari mèdic', en particular, i se'n ressent la perspectiva de la recerca i els fruits que aquesta pot donar. Renunciant a la comprensió de l'obra, els estudis sovint se centren en la recepta solta, en la seva catalogació sistemàtica i comparada, en l'anàlisi del seu lèxic o discurs o bé, estèrilment, en les connexions que pugui tenir amb la medicina o la farmacologia actuals, i també —menys sovint— s'ha procedit a la publicació de corpus de receptes, receptaris i altres obres que, amb criteris discutibles, s'hi han volgut assimilar —aquesta forma textual tan afortunada que és la recepta constituïa la unitat bàsica que informava totes les propostes terapèutiques, incloses les de la medicina culta, que en contenien en gran

quantitat. La publicació d'aquests corpus, tanmateix, ha conduït a plan-tejar-se els problemes de catalogació i d'edició dels receptaris, uns textos que no encaixen amb els gèneres habitualment estudiats.³ Els altres es-crits, mèdics o no, que els receptaris solen contenir es tracten per separat o s'ometen per considerar-los addicions al·lògenes, i no s'entén que formen una unitat amb les receptes. Es menyspreen els continguts no directament relacionats amb la medicina acadèmica (magicocrecencials, astro-lògics, populars) i es lloen els receptaris que no en tenen. Es confo-nen gèneres mèdics diferents sota l'etiqueta 'receptari', i el receptari mèdic, en particular, és relegat per tractar-se d'un gènere d'uns perfils molt diferents dels altres, farcit de tots aquests molestos continguts. Aquests mètodes d'estudi, encara vigents, conseqüència sovint de la compartimentació disciplinària, no són els més adients per a estudiar els receptaris, i, malgrat les valuoses aportacions que certament han propi-ciat, solen conduir a la descontextualització del document històric i cultural que constitueixen i, per tant, a la incomprensió dels gèneres als quals pertanyen.

El receptari mèdic és una font complexa; una complexitat que s'expli-ca per aquella diversitat inherent que té, poc entesa i encara menys explo-

3. Deixant de banda les edicions de receptaris aïllats, relativament nombroses en totes les llengües, s'han publicat alguns corpus monumentals de receptaris i de col·leccions més breus de receptes en vulgar, sense diferenciar entre uns i altres perquè l'objectiu és sempre la recepta. Destaquen Brunel 1956, amb un ampli corpus de receptes en occità; Corradini 1997, amb l'edi-ció integral de tres manuscrits mèdics miscel·lanis en la mateixa llengua, tots amb extensos re-ceptaris; Hunt 1990, amb sis receptaris amb unes mil receptes en francès anglonormand i en anglès; Hunt 2001, amb tres receptaris més en les mateixes llengües i en francès continental i en llatí; Taavitsainen – Pahta – Mäkinen 2005, que inclou un corpus de receptaris i receptes en anglès, les quals, d'altra banda, es compilen i cataloguen sistemàticament al *Corpus of Early English Recipes* (CoER), un projecte de la Universitat de Las Palmas de Gran Canaria; Braek-man 1970, amb cinc receptaris amb 1.388 receptes en neerlandès; a l'àrea alemanya, les edicions de manuscrits mèdics miscel·lanis i receptaris (*arzneibüchern, rezeptbüchern*) efectuades en particular per l'escola de Gundolf Keil (vegeu Schnell 2011); Herrera – González 1997, en fi, inclou edicions de receptaris mèdics en castellà. Un catàleg de receptaris italians a Costa 1994, mentre que per als francesos cal consultar els antics treballs de Paul Meyer o de Tovar 1973-1974. Per als problemes de catalogació de les receptes, vegeu Hargreaves 1981, i per als d'edició, l'apartat 3. La catalogació informàtica de les receptes ja es va plantejar a Delatte – Opsomer-Halleux 1981, i Scotti 2003 n'exposa un altre projecte. Des de la lingüística anglesa, en particu-lar, s'estudien les característiques de la recepta com a gènere i les seves tècniques discursives (Carroll 1999, Quintana 1999, Taavitsainen 2001, Alonso – Cabrera 2002, etc.), aspecte que Avenzo 2006a ha explorat per als catalans. Per al lèxic especialitzat dels receptaris, vegeu Hunt 1989 o, per als catalans, Avenzo 1994. Crisciani 2015 analitza tres manuscrits miscel·lanis ita-lians que contenen receptaris, reivindica el valor històric d'aquests manuscrits i del gènere re-ceptari (23-24), repassa els punts de vista habituals en la recerca (23) i es planteja per primera vegada qüestions fonamentals.

tada, però també per trobar-se en la cruïlla de la medicina acadèmica i la medicina extraacadèmica i popular, i, en darrera instància, per constituir un gènere mèdic propi dels laics i per als laics⁴, un gènere ‘vernacle’. Únicament si es comprèn aquesta complexitat es podrà extreure el màxim profit de la font en les diverses disciplines que s’hi interessin. En les pàgines que segueixen s’oferirà una proposta d’interpretació del receptari mèdic a partir del patrimoni en català de finals de l’Edat Mitjana i primers de l’època moderna, i se’l confrontarà amb els llibres i els documents elaborats pels apotecaris, amb els quals sovint, conceptualment i terminològicament, es confon.

1.2. *El receptari i els altres escrits dels apotecaris*

L’única obra que, en el període considerat, rep el nom tècnic de receptari no pertany al mateix gènere que aquí es designa com a ‘receptari mèdic’, però sovint s’hi ha confós o comparat indegudament. Caldran, doncs, unes precisions.⁵ És una obra produïda pels apotecaris i que té un paper de primer ordre a l’obrador o ‘botiga’ d’aquests, i més concretament en la seva gestió. El receptari de l’apotecari, anomenat més endavant ‘llibre receptari’, que, adaptat a les circumstàncies actuals, encara perviu a les farmàcies, devia aparèixer en la primera meitat del segle XIV —l’exemplar més antic que s’ha identificat com a tal és el testimoni català de 1347-1348 que comentarem a continuació— com a conseqüència de la creixent medicalització de la societat. En efecte, aquest receptari no és en absolut un manual terapèutic —no ho podia ser perquè l’apotecari tenia vedat l’exercici de la medicina a menys que en tingués llicència⁶— ni tampoc un promptuari per a la confecció de medicaments —objectiu per al qual l’apotecari tenia antidotaris o *dispensers* (*dispensaria*) i altres obres tècniques específiques. Ben al contrari, es tracta d’un registre sistemàtic de les receptes dels metges que aquest pràctic ha elaborat i expedit per a cada pacient. Aquest tipus de registre apareix quan a la societat urbana de l’Oc-

4. En paraules de M. Pereira (2012: 23), «nell’occidente medievale sia chi non appartiene al gruppo sociale dei chierici, sia chi non è acculturato nella lingua latina (due condizioni che coincidono spesso, ma non necessariamente, nella stessa persona), viene definito ‘laico’». Aquest concepte sociocultural ha estat emprat sobretot als estudis d’història de la teologia i de la filosofia, i també, en part, als d’història de la medicina. Per evitar confusions, aquí s’emprarà el concepte ‘extrauniversitari’, equivalent quant a la formació —mèdica, si més no.

5. El contingut d’aquest apartat és un resum d’un treball en preparació sobre «Llibres i papers dels apotecaris catalans medievals».

6. Cosa que no vol dir que no la practiquessin. Tenim en preparació un altre treball sobre la pràctica de la medicina per part dels apotecaris medievals.

cident europeu mediterrani baixmedieval, en la qual la demanda d'una gestió organitzada i eficient de la salut és creixent, se sent la necessitat de tenir garanties escrites de l'activitat farmacològica dels apotecaris i, secundàriament, dels metges —els primers elaborant els medicaments i els segons receptant-los— contra els possibles fraus i la mala praxi.

A l'àmbit cultural català només s'ha conservat un únic llibre receptari medieval: el que Lluís Comenge (1899) va anomenar, per la ciutat on es produí i es conserva, *Receptari de Manresa* (vegeu la taula 1), famós per la primerenca edició que en va fer i per haver-se fet valdre sovint com a contramodel positiu dels receptaris mèdics, amb els quals, més o menys ambiguament, s'ha barrejat.⁷ Aquest llibre receptari és l'últim que va elaborar l'apotecari manresà Bernat Despujol abans de la seva mort, segurament arran de la pesta de 1348, i recull receptes dels anys 1347 i 1348.⁸ L'anàlisi d'aquest exemplar permet veure com devien ser els primers llibres receptari: les receptes s'hi registraven normalment per extens, sempre en llatí, seguint l'ordre cronològic, i s'acompanyaven del nom del pacient per al qual s'havien elaborat i, a vegades, pel del metge que les havia prescrit, noms que s'expressaven sempre en català; en canvi, no s'hi consignava la malaltia a tractar ni el preu dels medicaments, perquè no eren ni una obra de terapèutica ni un registre comptable. La manca de sistematicitat en la consignació del nom del metge indicaria que, en un primer moment, el registre es considerava útil sobretot com a garantia contra els errors o fraus dels apotecaris, però, pel que deixen entreveure les atestacions documentals, el control combinat del metge devia incloure's aviat i als testimonis conservats de l'època moderna —els elaborats per una família d'apotecaris de Solsona, que es conserven des de 1631, els únics amb els quals podem comparar, llistats a Bach 1984— és regular. Els receptaris moderns també semblen demostrar que, si més no a l'interior del Principat, l'equilibri lingüístic a favor del llatí no hauria variat en aquests llibres, i això malgrat la normativa que obligava metges i apotecaris a l'ús del català en les receptes.⁹

7. Vegeu les valoracions de Comenge 1899: 55-56 i més endavant, la nota 11; Cardoner 1973: 184; o Jordi 1997: 289-290, que el compara amb el *Tresor de pobres* i el receptari de misser Joan (a la taula 3). McVaugh 1993: 154-155; García Ballester 2001: 591-592; i McVaugh 2004, l'interpreten correctament i en destaquen el caràcter extraordinari.

8. Nova edició amb un facsímil complet a Cornet – Torras 2005, que inclou la taula dels graus dels medicaments simples (confosa pels editors amb un índex) copiada per l'apotecari al final del mateix volum i que Comenge 1899 havia omès.

9. A la documentació aplegada a AHCB, Fons notarial, Contractes, caixa IX.2, carpeta *Barbers-cirurgians*, hi ha algunes de les poquíssimes receptes autògrafes de metges conservades, totes en llatí excepte la indicació del destinatari i la prescripció d'una dieta, editada a Serrano 2014: 172.

Aquestes atestacions documentals, en inventaris de béns *post mortem* d'apotecaris (vegeu la taula 1), també semblen indicar que el nom tècnic 'receptari' es va fixar potser al segle xv, i va conviure amb el sinònim 'recepter', mentre que els exemplars més antics, com el manresà mateix, eren anomenats 'llibre de receptes'. El terme 'receptari' és el que apareix als testimonis literaris més antics que es coneixen d'aquests registres dels apotecaris: l'*Espill* de Jaume Roig, escrit a València vers 1460 (Roig 2014: 320, v. 14319), i la *Dansa de la mort* de Pere Miquel Carbonell, composta a Barcelona l'any 1497 (Valsalobre 2005: 34, v. 267).

Igual com feien els notaris amb els seus clients més actius, els apotecaris elaboraven llibres receptari específics per als metges dels quals els arribaven més receptes.¹⁰ Algunes descripcions presents als inventaris de béns ('llibres dels metges': vegeu Domingo Carbonell, Bartomeu Claret i Onofre Costa a la taula 1) potser reflecteixen aquest fet o bé la simple voluntat de diferenciar aquests registres dels manuals de comptes, dels quals tractarem a continuació. L'inventari de Joan Busquet sembla confirmar la primera interpretació. Aquestes descripcions, que podrien fer pensar en un registre de la recepta efectuat personalment pel metge, han de fer referència, en canvi, a l'origen de la recepta: són llibres [de registre de les prescripcions] dels metges. És el que s'ha d'entendre també a la rúbrica inicial del *Receptari de Manresa*, parcialment reproduïda a la taula 1,¹¹ en el qual les receptes són autògrafes de l'apotecari. D'altra banda, els inventaris de béns, que en algun cas esmenten, a l'obrador, la presència de receptes enfilades (Jaume Ferrer, 1481), i algun testimoni conservat, desmenteixen les afirmacions de Cardoner (1973: 101), segons el qual els metges comunicaven oralment als apotecaris les receptes, que no s'haurien començat a escriure fins al segle xvii.¹²

Quan ja havia perdut la vigència, el llibre receptari no es conservava, i tampoc solia transmetre's en herència,¹³ atès que no tenia ni valor eco-

10. L'apotecari de Solsona Antoni Pallarès consigna al seu manual de comptes una sèrie de receptes que «ordonà mestre Miquell, com apar al seu receptari» (f. 73v); altres al·lusions similars del seu fill homònim als ff. 230v, 245r, 257v, 259v, 260v, etc.

11. Aquesta rúbrica va fer creure equivocadament a Comenge (1899: 17 i 72) que l'objectiu de l'apotecari «no era otro sino transmitir a la posteridad una colección selecta de fórmulas suscritas por autorizados profesores» i «perpetuar combinaciones farmacéuticas felices de profesores acreditados en la comarca».

12. A Castella, la conservació de les receptes enfilades i l'elaboració de llibres receptari per part dels apotecaris fou reglamentada per les ordinations de Toledo de vers 1487 (García Ballesster 2001: 589, 592 i 602-605, que documenta les conseqüències judicials que podia tenir per a l'apotecari descurar aquests registres).

13. Els receptaris esmentats dels Pallarès de Solsona pertanyen a un obrador documentat al segle xv que no va tancar fins al segle xix, però de tota manera observeu que no se'n conserva cap d'anterior al segle xvii.

TAULA 1: LLIBRES PER A LA GESTIÓ DE L'OBRADOR DE L'APOTECARI
A L'ÀMBIT CATALÀ

LLIBRES RECEPTARI			
<i>Apotecari</i>	<i>Localització</i>	<i>Lloc i data</i>	<i>Anomenat</i>
<i>Bernat Despujol (Receptari de Manresa)</i>	ACBG Vegueria 1416-1461, ff. lr, 1r-45v i 130rv	Manresa, 1347-1348	libre de receptes de medicina, per mans de mestres e betxelers e d'altres nobles e bons pràctichs e cirurgians
Francesc Satorre	Torras 2004: doc. 172, núm. 17	Manresa, 1386	libre de receptes
Domingo Carbonell	Junyent 1943: núm. 274- 275	Vic, 1420	receptari receptari, là on scriuen los metges
Pere Company	Iglesias 1996: doc. 107, núm. 4	Barcelona, 1428	Libre [...] on ha moltes receptes
Eloi Vidal	Iglesias 1996: doc. 254, núm. 6	Barcelona, 1450	recepters
Guillem Coll	Battle 1978: núm. 2	Girona, 1454	receptari
Bartomeu Claret	Hillgarth 1991: doc. 283, núm. 60-64	Palma, 1463	llibres de receptes, intitolats <i>Dels metges</i>
Joan Busquet	Junyent 1943: núm. 277	Vic, 1464	Libres [...] en los quals los metges scriuen les receptes dels malalts, qui pertenien de la casa d'En Granollachs
Bernat Planell	Ferrer 1993: doc. 69, núm. 9	València, 1465	libre de receptes
Jaume Ferrer	Madurell 1979-1982: doc. 168, núm. 10b	Barcelona, 1481	receptés
Joan Granell	Madurell – Rubió 1955: doc. 389, núm. 7	Barcelona, 1525	Libre [...] de diverses receptes e medecines
Pere Rossell	Madurell – Rubió 1955: doc. 403, núm. 17-18	Barcelona, 1530	libre de receptes receptari
Onofre Costa	Junyent 1943: núm. 281	Vic, 1551	Libres [...] de la botiga [...] ordenats per metges

MANUALS DE COMPTES			
<i>Apotecari</i>	<i>Localització</i>	<i>Lloc i data</i>	<i>Anomenat</i>
<i>Francesc Canes</i>	ACB Extravagants, Francesc Canes 1378-1381	Barcelona, 1378-1381	libre
Francesc Satorre	Torras 2004: doc. 172, núm. 18	Manresa, 1386	manual d'albarans
Pere Berriac	Torras 2004: doc. 299, núm. 29	Manresa, 1413	libre de comptes
Jaume de Tresserres	Torras 2004: doc. 301, núm. 5	Manresa, 1414	Libres [...] de l'obrador, sotils
Bartomeu Senós	Vela 2007: 135	Barcelona, c. 1420-1430	manual
Eloi Vidal	Iglesias 1996: doc. 254, núm. 6	Barcelona, 1450	manuals
Guillem Coll	Batlle 1978: núm. 3-4	Girona, 1454	libre manual
<i>Antoni Pallarès, pare i fill</i>	ADS Farmàcia Pallares 1	Solsona, 1500-1564	libre en lo qual seran continuats tots e sengles deutes, axí per medecines com de qualsevol altra cosa fets
Pere Rossell	Madurell – Rubió 1955: doc. 403, núm. 12	Barcelona, 1530	Registrari [...] de la botiga
LLIBRES MAJORS			
<i>Apotecari</i>	<i>Localització</i>	<i>Lloc i data</i>	<i>Anomenat</i>
Bartomeu Senós	Vela 2007: 135	Barcelona, c. 1420-1430	libre de forma major
Antoni Mas	AHCB Fons Notarial I.8	Barcelona, 1445	libra major
Guillem Coll	Batlle 1978: núm. 5	Girona, 1454	libre [...] de forma major
Jaume Ferrer	Madurell 1979-1982: doc. 168, núm. 10a	Barcelona, 1481	llibres majors de deu e deig
Notes: Dels testimonis conservats (en cursiva a la columna 'Apotecari'), se n'indica la signatura (vegeu <i>Abreviatures</i>); de les atestacions documentals en inventaris de béns, la referència bibliogràfica de l'edició més recent o més completa d'aquests darrers o bé la signatura, si són inèdits. La columna 'Anomenat' recull la forma com és anomenada l'obra als testimonis conservats o a les atestacions documentals.			
Bibliografia (només edicions): Bernat Despujol = Comenge 1899; Cornet – Torras 2005. Francesc Canes = Vela 2003.			
Sciència.cat DB conté les descripcions de totes les obres, manuscrits i inventaris de béns d'aquesta taula amb la bibliografia extensa que aquí s'omet per raons d'espai.			

nòmic ni científic. Com es pot comprovar als inventaris de béns, els apotecaris, al moment de la mort, només conservaven els més recents, que devien perviure únicament el temps necessari per a tancar els afers pendents i que, lògicament, no trobaven comprador als encants. Aquest fet subratlla encara més el caràcter extraordinari del *Receptari de Manresa* i el dels solsonins, que si es conserven és per casualitat. No és impossible que en subsisteixi algun altre a Europa (Itàlia?), potser mal interpretat com a receptari mèdic, però no ens consta.

Per a la gestió de l'obrador, l'apotecari combinava el llibre receptari amb almenys quatre documents més: el manual de comptes, l'albarà o compte, el rebut i el llibre major. Aquests documents eren idèntics als que eren usats en tot el petit comerç, en el qual la venda a crèdit era la norma, i estaven interrelacionats amb el llibre receptari (Vela 2007: 132-139 presenta aquests documents però no els relaciona amb el llibre receptari).

El llibre o manual de comptes (o també «d'albarans») ha estat confós alguna vegada amb el llibre receptari. Aquest manual, igualment en vulgar, recollia el registre literal, per ordre cronològic, dels comptes de cada client i de l'adquisició de productes, seguint el model dels llibres de comptes habituals entre tots els comerciants. Per a l'àrea cultural catalana, es conserven dos manuals de comptes d'apotecaris fets en el període que estudiem. El més antic és el darrer que va elaborar l'apotecari de Barcelona Francesc Canes (o Sescanes), acabat per la seva muller Sança (1378-1381), i ha estat objecte d'una edició integral (Vela 2003). L'altre, inèdit i molt ric en informació, és obra de l'apotecari de Solsona Antoni Pallarès (1500-1532), i va ser acabat pel seu fill homònim (1538-1564).¹⁴ La presència de manuals com aquests als inventaris de béns —no sempre recollida pels editors d'aquestes fonts— indica que la seva conservació i transmissió era tan excepcional com la dels llibres receptari, i per les mateixes raons (vegeu també el cas comentat a Vela 2007: 135). De fet, els dos testimonis supervivents es conserven per circumstàncies tan casuals com el *Receptari de Manresa*.

Del manual emanava el compte o «albarà», precedent del que avui anomenem factura, que era un document que l'apotecari presentava al seu client, en un paper o pergamí solt o un petit plec, en el qual sintetitzava les quantitats que li devia per medicaments o altres productes (condiments, dolços, candeles, etc.) que li havia adquirit durant un cert període de temps.¹⁵ El compte de l'apotecari, escrit sempre en vulgar,

14. Descrit per Serra 1953: 18-20; Bach 1984: 3-4; i Coromines 1994: 226 i 109-110.

15. Alguns exemples del segle XIV a l'ACB, Miscel·lània, sense catalogar (entre els quals un *Albarà del senyor En Santcliment*, de 1379, un dels clients de l'apotecari Francesc Canes citat a

identificava aquest pràctic, el destinatari (deutor), el pacient (si diferia del destinatari, per exemple un familiar), el metge que havia efectuat les prescripcions dels medicaments, la persona que havia recollit els productes de l'obrador, la quantitat i el preu de cadascun i la data de recollida. Especificava també els medicaments simples i els compostos que l'apotecari havia elaborat d'acord amb les prescripcions dels metges, però, tot i que podia detallar els ingredients dels compostos, a l'àmbit catalanoaragonès no reproduïa les receptes.¹⁶ El tancament de l'operació generava un rebut, anomenat 'àpoca', quan es feia —sempre en llatí— davant notari, o bé 'albarà', quan era fet particularment, en aquest cas en català (Vela 2007: 137-138, amb exemples).

L'apotecari també podia elaborar uns altres llibres, anomenats 'llibres majors', que contenien un resum en net de tota la seva gestió econòmica, dels quals no se n'ha conservat cap exemplar però sí testimonis eloqüents (vegeu la taula 1 i Vela 2007: 135). D'altra banda, el manual Pallarès informa que, almenys en la transició del segle xv al xvi, existien també altres llibres previs al manual de comptes, designats amb els noms de 'record' i 'cartell', i que probablement n'eren esborranys, en un procés de diversificació del registre paral·lel al que s'observa al comerç i a les notaries.

L'anàlisi combinada de tots aquests llibres i documents demostra la interacció entre ells: les receptes dels metges eren registrades als llibres receptari, els comptes ho eren als manuals de comptes i aquests, alhora, es referien al registre efectuat als receptaris sempre que calia. Els receptaris mèdics, però, eren un producte molt diferent dels receptaris dels apotecaris.

2. EL RECEPTARI MÈDIC: PERFIL, ORIGEN I VARIANTS

2.1. *Perfil general del receptari mèdic*

S'ha apuntat abans que el receptari mèdic és un compendi de terapèutica concebut per a l'autoconsum. En línies generals, es tracta d'un recull

continuació); i del segle xv a AHCB, Fons notarial, Contractes, caixa IX.2, carpeta *Barbers-cirurgians*.

16. A Castella és possible que, abans de la introducció dels llibres receptari, el registre de les receptes es fes en els mateixos comptes dels apotecaris. García Ballester 2001: 585-594 analitza els comptes presentats a Enric IV de Castella (1462) i al duc d'Alba (1468-1469) pels seus apotecaris, que inclouen sovint el detall de les receptes i per això els anomena receptaris, entenent-los com a mostres del costum de registrar les receptes abans de la primera reglamentació dels llibres receptari (vegeu la nota 12).

de receptes i d'altres obretes breus que es consideren útils per a la prevenció i la terapèutica de determinades malalties i també, complementàriament, per a altres utilitats pràctiques no relacionades amb la salut; el recull és compilat per un personatge que no té formació mèdica universitària, però que pot exercir o no la medicina, el qual només excepcionalment s'hi identifica, i és obert a addicions posteriors efectuades per altres individus anònims.

A diferència del receptari de l'apotecari, és un gènere caracteritzat per una forta penetració de la llengua vernacle, tot i que sovint hi conviu amb el llatí i també s'elaboraren receptaris mèdics en llatí. Les receptes solen presentar-s'hi com a anònimes o bé, en alguns casos, atribuïdes a metges pràctics i a profans (burgesos, menestrals, alfaquins, dones sàvies, reïnes, etc.), més que no pas a metges universitaris, i aquests individus no necessàriament en són els creadors sinó els transmissors o usuaris acreditats. Els continguts anònims provenen molt sovint dels tractats mèdics llatins, en particular dels que tenen una orientació pràctica —encara que la transmissió no sol ser mai literal—, però també de l'empirisme dels extraacadèmics. Les receptes solen ordenar-se, de manera explícita o implícita, per malalties, òrgans del cos, gènere o edat del destinatari, encara que molt sovint aquest ordre és alterat per les addicions successives —i per això pot no semblar evident, com als receptaris analitzats per Crisciani 2015: 14 i 24—, però, en part, també pot dependre de la font. Les fórmules tenen com a objectiu principal la cura de la salut (i això tant amb continguts doctrinals com magicocrecencials), però també sol haver-n'hi per a usos domèstics pràctics (la cosmètica, preparar el vi, combatre les plagues, fer tinta, etc.). Els ingredients recomanats a les receptes solen ser fàcils d'obtenir, a l'entorn o als obradors dels apotecaris, i generalment s'adapten al territori i a les possibilitats econòmiques de l'usuari.

L'usuari sol ser el mateix compilador, que no és l'autor de les peces que conté el recull sinó del conjunt, si més no del conjunt inicial, previ a les habituals addicions d'altres mans. El conjunt pot tenir una estructura aparentment caòtica a causa del procés compilatori, però no està mancat de lògica, i funciona i es transmet com a tal, de manera que molts dels receptaris conservats han arribat en còpies en net. Aquest conjunt integrat i lògic inclou sovint altres continguts complementaris que no són fórmules medicamentoses, però que estan orientats a facilitar el manteniment de la salut (guies per al pronòstic o la flebotomia, taules dels dies crítics, de sinònims, de graus, etc.) i que converteixen intencionadament el receptari mèdic en un manual de terapèutica per a usos privats més o menys complet. Quan el compilador no exerceix la medicina, a més, pot haver-hi continguts accessoris no relacionals amb la salut que s'integren en el

conjunt igual com aquells complements mèdics (oracions, poemes, etc.).

Aquesta diversitat de continguts evidencia que el receptari mèdic fa la funció de llibreta de notes que recull tota mena de materials que el compilador considera útil de recordar i tenir a mà. Una funció que és més clara i més prolífica quan la compilació es copia en un volum específic i no tant si es fa en un de miscel·lani. En el primer cas sol rebre el nom genèric de ‘llibre de receptes’ i, a vegades, pot tenir un títol propi i un índex. Els receptaris mèdics, amb un ventall de continguts com el que poden arribar a tenir, que és especialment ampli als domèstics i, en particular, quan ocupen un volum independent, són versions en petit dels llibres miscel·lanis (Cifuentes en premsa), potser els més apreciats en les biblioteques dels extrauniversitaris medievals —tant metges com profans— i, com aquests, prefiguren el gènere conegut com ‘llibre de secrets’, de gran requesta a l’època moderna (Eamon 1994; Jacquart 2006; Leong–Rankin 2011; Crisciani 2015: 18; edició d’un d’aquests ‘llibres de secrets’ a Vallés 2008).

L’objectiu de l’obra és resoldre les necessitats pràctiques del compilador i el seu entorn —principalment mèdiques, però també d’altre tipus— a les quals s’adapta. Per això el receptari mèdic és un tipus de compilació complexa quant a continguts, dimensió i vehicle de transmissió, i la consciència d’aquest perfil difús, que s’explicaria pel fet de ser un gènere extravagant i en formació, fa que els testimonis literaris siguin menys evidents que els dels receptaris dels apotecaris. És, també, un tipus d’obra complex quant al perfil dels compiladors, que tanmateix tenen en comú el fet de ser extrauniversitaris, si més no en termes de formació mèdica: són, d’una banda, els metges pràctics, formats segons el sistema ‘obert’ o d’aprenentatge comú a tots els menestrals (cirurgians, barbers, metgeses), i, de l’altra, els profans en medicina de diferents capes de la societat urbana (principalment, membres de la burgesia benestant, però també menestrals, clergues seculars i nobles que habiten a les ciutats). Individualment, tots ells adapten el producte a les seves necessitats concretes, però els objectius de cadascun d’aquests dos grups, tot i tenir en comú el fet de procurar-se una guia terapèutica amb complements útils, tenen diferències prou sensibles com per permetre classificar les compilacions que elaboren i copien en dos tipus o variants, que podem anomenar, respectivament, ‘receptari mèdic professional’ i ‘receptari mèdic domèstic’, les característiques dels quals analitzarem més endavant.¹⁷

17. S. Rapisarda (2001: viii), en la seva edició de la traducció siciliana del *Thesaurus pauperum*, una obra que per ell seria «uno dei più diffusi ricettari medievali» (vegeu a continuació), ja va alludir a una classificació dels receptaris mèdics en «professionali» i «de famiglia».

A l'àmbit cultural català, els primers testimonis daten del pas del segle XIII al XIV, i no sembla una cronologia casual.

2.2. *Origen del receptari mèdic*

El receptari mèdic té l'origen en la transformació social i cultural viscuda per l'Europa occidental a partir del pas de l'Alta a la Baixa Edat Mitjana, que va portar a la recuperació de les ciutats i de la vida urbana, la mateixa que va conduir a la reintroducció d'una medicina racional fonamentada en la doctrina hipocraticogalènica i en la filosofia natural aristotèlica i a la creació, a partir de les darreres dècades del segle XIII, d'un nou sistema mèdic basat en aquest model de medicina i en el del metge universitari; la mateixa que va impulsar els extrauniversitaris a trobar vies per a connectar amb els prestigiosos sabers emanats de la universitat i per a servir-se'n. Aquest receptari constitueix un nou gènere mèdic que respon a unes necessitats concretes d'aquesta nova societat urbana creixentment medicalitzada, però això no vol dir que es creés del no res, sinó que té uns models determinats en la tradició llatina i en almenys dos tipus d'obres produïts per la medicina universitària. Així i tot, la vinculació amb aquests models no sembla poder-se explicar en termes d'evolució ni tampoc d'imitació grossera.

El receptari mèdic ha estat relacionat amb altres col·leccions de receptes elaborades per individus i entorns llatinites, de les quals s'ha considerat una derivació vulgar. És el cas dels reculls de receptes acumulades i transmeses als cercles monàstics altmedievals (catàleg a Opsomer-Halleux 1989; breu bibliografia a Hunt 1990: 8 i a García Ballester 2001: 589, a la qual cal afegir Xhayet 2010) i, en particular, de les col·leccions d'*experimenta* de metges universitaris (dos exemples a McVaugh 1971 i 1976). Els reculls monàstics reflecteixen l'esforç per rescatar i aprofitar el saber tècnic antic que exposa Beaujouan (1966 [1957]: 633-634) en valorar la importància de la recepta en la transmissió del saber des d'una història intel·lectual que s'hi havia mantingut molt refractària. En general, contenen receptes molt curtes (Hunt 1990: 16). Les col·leccions d'*experimenta* apleguen receptes creades i provades per metges universitaris reconeguts, el nom dels quals sempre hi és indicat. Contenen receptes en llatí, enteses com a 'experiments' terapèutics adreçats a ampliar la tradició mèdica heretada, i es transmeten en manuscrits de metges universitaris, atès que constituïen un instrument pràctic concebut i elaborat per metges d'aquest perfil i destinat als seus iguals.

El contrast entre aquests dos tipus d'obres i el receptari mèdic és força evident, si es compara el que s'acaba de dir amb els trets generals del

gènere exposats abans. No obstant això, les semblances també hi són, en particular la preeminència de les receptes i el mateix disseny d'adaptar-se a les necessitats del compilador. De fet, entre aquelles obres i el receptari mèdic fa l'efecte que s'ha produït una adaptació generalitzada, però d'un abast tan gran que no pot explicar-se en termes d'evolució. En realitat, tot i que les col·leccions monàstiques i els *experimenta* fossin vistos com a models prestigiosos per procedir de l'àmbit universitari i d'entorns llatínistes,¹⁸ en el receptari mèdic intervenen altres condicionants socials i també altres models escrits. És una obra que correspon a uns sectors socioculturals ben diferents i, encara que alguns dels seus referents escrits provenen del món llatí, no foren pensats per a un públic acadèmic.

Durant el segle XIII van produir-se, a l'entorn de la institució universitària, unes guies mèdiques en llatí que destaquen per tenir la forma d'una àmplia col·lecció de receptes i per estar totalment mancades d'especulació escolàstica, tot i que sí que estan sòlidament fonamentades en la doctrina hipocràticogalènica i en les obres que la vehiculaven. Una forma com aquesta no era casual, ni fruit de la imperícia, sinó que utilitzant-la els seus autors cercaven intencionadament la màxima simplicitat i practicitat, com la cercaven també amb la tria dels continguts i amb la manera com hi eren exposats. Aquestes guies mèdiques, igual com altres que paral·lelament es van elaborar dels coneixements emanats de la resta de facultats de la universitat de l'època (teologia, dret, filosofia natural), constituïen una resposta de la institució universitària a una demanda viva dels nous sectors 'laics' urbans per a poder accedir a aquells sabers i així aplicar-los a les necessitats de la vida quotidiana, necessitats que anaven des dels usos pràctics fins als anhels de promoció. Les més conegudes d'aquestes obres de temàtiques diverses van adreçades, ja en el títol, a uns *pauperes* que s'han d'identificar no pas amb els indigents o els estudiants sense recursos, com s'ha fet i es fa, sinó amb els sectors urbans extrauniversitaris benestants, que només eren 'pobres' en termes de formació acadèmica especialitzada.

D'aquestes guies adreçades a 'pobres' la relativa a la medicina és el *Thesaurus pauperum* atribuït a Pere Hispà, que va ser papa —l'únic papa 'salvat' per Dante— amb el nom de Joan XXI (mort el 1277); una autoria

18. Els notaris, en inventariar béns, podien descriure informalment com a 'llibre d'experiments' un receptari (Ramon de Nastranya, 1362, taula 3) i també el *Thesaurus pauperum* (Pere Ritxard, 1363, *Sciència.cat* DB doc24; sobre l'obra, vegeu a continuació). Algunes receptes, als receptaris mèdics, porten el títol d'*Experiment* o la fórmula, com a declaració d'eficàcia, «Per experiment» (vegeu més endavant).

que ha estat i és contestada amb arguments que aquí són significatius (edició a Pereira 1973). En qualsevol cas, es tracta d'una obra del segle XIII,¹⁹ construïda amb un profund coneixement de la producció mèdica universitària, especialment la de caràcter pràctic. En efecte, els centenars de receptes que la integren han estat extrets, després d'una acurada tasca de selecció, d'aquestes obres llatines, que són metòdicament citades al final de cadascuna de les prescripcions (en algunes s'indica que són 'experiments'). Les receptes, que combinen la prevenció i la terapèutica de les afeccions més freqüents, es caracteritzen per recomanar exclusivament l'ús dels materials més a l'abast, i per a un públic actual poc informat poden resultar 'pobres', supersticiosos i, fins i tot, repugnants. No obstant això, l'ordre dels capítols en els quals s'agrupen les receptes segons les afeccions i els membres que tracten és també l'habitual en les obres acadèmiques: *a capite ad calcem*, des del cap fins als peus.

Aquells sectors extrauniversitaris urbans als quals al·ludeix el títol de l'obra, cada vegada més interessats a trobar vies per a garantir la salut individual i col·lectiva, van generar la demanda d'una guia mèdica fiable, útil i assequible, i un metge universitari, fos qui fos, hi va respondre amb aquesta obra, que de seguida va tenir un gran èxit. L'autor la va escriure en llatí, la llengua que al segle XIII corresponia a les obres mèdiques i als professors universitaris. Aquesta manera de procedir era lògica, però no era efectiva perquè el llatí no era la llengua que resultava més assequible i còmoda a aquells sectors urbans emergents, que empraven la llengua parlada o vulgar en els afers quotidians i professionals, en els quals penetrava més i més l'escriptura i el llibre, que llegien i escoltaven literatura de creació en vulgar per omplir el redescobert lleure, i que impulsaven un procés de vernacularització del saber que els facilitava una connexió útil amb el prestigiós món universitari. No ha d'estranyar, per tant, que aquesta obra fos una de les primeres que van ser traduïdes a les llengües vulgars i que en totes les d'Occident tingués una difusió extraordinària entre aquells sectors extrauniversitaris, tant mèdics com profans.²⁰

Es conserven tres manuscrits de la traducció catalana del *Thesaurus pauperum* (*Tresor de pobres*): ABEV 191, ff. 1r-3r i 1r-CXLVIIIr (Barcelo-

19. Pereira 1973: 45 la data de segona meitat del segle XIII. Recentment, s'ha proposat assignar aquesta i altres obres mèdiques atribuïdes a Pere Hispà/Pedro Julião/Joan XXI a un metge homònim documentat a mitjan segle (vegeu més endavant).

20. La importància del *Thesaurus pauperum* per a la història dels receptaris ja va ser apuntada per Hunt 1990: 16. Per a la interpretació que fem de l'obra i per la seva difusió en català, amb la bibliografia pertinent, vegeu Cifuentes 2010: 242-250; i Cifuentes – Córdoba 2011: 125-129. Per al procés de vernacularització a l'àmbit català, vegeu Cifuentes 2006 i sengles síntesis a Cifuentes 2007 i 2008.

na?, mitjan segle xiv), BC 864, ff. 4ra-50va (Barcelona, 1392) i BHUV 216, ff. 16ra-17vb, 23ra-23vb, 15ra-15vb i 24ra-26vb, desordenats (València, segle xv-1).²¹ Aquest darrer està mutilat en la part on hi ha copiada l'obra, així que només els dos primers en contenen el text complet. El segon i, probablement, també el primer són còpies efectuades per a fer servei en cases burgeses, mentre que el tercer és una còpia per a un eclesiàstic. En els dos primers el text conté els noms dels autors de cada recepta, com als manuscrits llatins més antics i perfectes. Les atestacions documentals que se n'han localitzat (taula a Cifuentes 2010: 247-248, ampliada a *Sciència.cat* DB) confirmen un públic extrauniversitari, constituït sobretot per profans en medicina (mercaders, notaris, clergues, etc.) però també per metges pràctics (cirurgians, barbers, etc.). La més antiga d'aquestes atestacions és una còpia posseïda pels templers que el 1308 va passar a mans de Jaume II amb els altres llibres i béns que, arran de la supressió de l'orde, els van ser confiscats. Aquesta dada, sumada a algunes restes de l'*scripta* librària catalana primitiva presents almenys a les dues còpies més antigues, permet deduir que el *Tresor de pobres* en català forma part del bloc de les primeres traduccions científicotècniques que es van fer en aquesta llengua —qui sap si produïda a l'àmbit d'aquell orde militar, per als frares del qual constituïria un manual de medicina útil— a la darrerïa del segle XIII (Cifuentes 2006 [2002]: 116-177 i 419-420; proposta de datació a Cifuentes 2007: 125). Totes aquestes còpies incorporen les primeres fases d'ampliació del text, ja detectades en la tradició llatina des de ben aviat, i van seguides d'altres ampliacions que ja semblen haver-se produït en un context català (Santanach en premsa, arran de la versió BC 864). Aquestes darreres ampliacions són reculls de receptes i d'altres obretes complementàries breus que constitueixen autèntics receptoris mèdics: els de Galceran Marquet, de València i de Vic²² que figuren a la taula 3. Només s'han efectuat transcripcions parcials de les versions dels mss. ABEV 191 (Colléll 1892,²³ inacabada i «suprimint tots els capítols que tractaven de matèries poc decents») i BC 864 (Escudero 1993), que exclouen les addicions

21. El ms. BC 3547, ff. 13r-118r, inclou una còpia completa, autògrafa de Josep Rodrigo Pertegàs (1854-1930), del *Tresor de pobres* i del receptari que l'acompanya al ms. BHUV 216.

22. A diferència dels primers, copiats als manuscrits al mateix temps i per la mateixa mà que el *Tresor de pobres*, el receptari de Vic va ser afegit per una mà de la primera meitat del segle XVI (edicions a Orriols 1993, i Vila 2011). Probablement, és per ser el més antic que el manuscrit de Vic no conté ampliacions contemporànies de les dels altres, però les addicions del segle XVI que hi ha tenen les mateixes motivacions que aquelles i, per tant, ajuden a entendre'n la gènesi.

23. Aquesta edició és anònima. A Cifuentes 2006 [2002] vam pensar que devia ser obra de Josep Balari i Jovany, autor d'altres edicions de textos antics a la mateixa col·lecció. Avui ens sembla més probable que l'elaborés el director de la col·lecció, el canonge Jaume Colléll.

—els receptaris— més recents. Encara no s'ha fet cap estudi comparatiu d'aquests tres testimonis catalans.

En la història del receptari mèdic, el *Thesaurus pauperum* constitueix una baula fonamental en la cadena que lliga el món universitari i aquests sectors extraacadèmics en els quals es crea el gènere receptari i on aquesta obra té una recepció excepcional. L'èxitós *Tresor* —copiat, interpolat, ampliat, simplificat, antologat, imitat— esdevé aviat un model fructífer, però serà sobretot la font de les fonts per als autors-compiladors d'aquests receptaris, tant els 'domèstics' com els 'professionals'.²⁴ Vist des d'aquesta perspectiva complexa, que els enfocaments internalistes no han permès, es fa evident que el *Thesaurus pauperum* és una obra cabdal que mereix una recerca molt més aprofundida i molt més mancada de prejudicis intel·lectuals per tal d'entendre'n el paper crucial que va tenir en la història de la salut i la medicina a l'Occident europeu baixmedieval.

Però el *Thesaurus pauperum* no va ser, com s'ha pensat a causa del desinterès per estudiar aquest tipus d'obres, un producte isolat a l'Europa del segle XIII. Gil de Portugal, o de Santarém (1185/1190-1265), va ser un metge portuguès format al monestir augustinà de Coïmbra —llavors la capital del regne— i més tard a París, on ingressà a l'orde dominicà (c. 1225), exercí la medicina a la infermeria de l'orde i hi devia impartir docència fins que, tornat a Portugal (c. 1230), entrà al convent de Santarém, on també ensenyà medicina i on, a part del compliment de les obligacions que assumí com a prior provincial dels dominicans a la península Ibèrica, va viure fins a la seva mort. Després de mort, de seguida fou objecte de veneració i també víctima d'una llegenda que vinculava els seus sabers mèdics amb la pràctica de la nigromància (una llegenda que afectaria també Pere Hispà i altres autors), i acabaria convertint-se (1748) en un dels sants portuguesos més populars. Fra Gil fou autor d'un conjunt d'obres mèdiques —fins ara pràcticament sense estudiar— que comprèn la traducció del saber medicopràctic àrab (*De secretis medicine* de Rasís, *Aphorismi* de Mesué el Vell), el comentari escolàstic (*Glosse super Viaticum* d'Ibn al-Jazzār, traduït al llatí per Constantí l'Africà) i la guia mèdica en forma de col·lecció de receptes (*De remediis diversorum morborum*).

24. Així ho va comprovar Moliné 1913-1914 (vegeu també Cifuentes 2013), quant al receptari de misser Joan; o, més recentment, Cifuentes – Córdoba 2011 per al de Joanot Valero. Els receptaris 'professionals' no han estat estudiats, però no s'aparten d'aquesta norma. Vegeu també, al respecte, Tovar 1973-1974, que va estudiar diversos receptaris en francès, en particular una adaptació en vers del *Thesaurus pauperum* del segle XIV-2; Hunt 1990: 16; Corradini 1997: 58-60; Rapisarda 2001: VIII; o Crisciani 2015: 18.

Aquesta darrera, que hauria estat escrita abans de fer-se frare, és la menys estudiada de totes, fins al punt que no se n'han identificat manuscrits llatins amb seguretat i se li han assignat diversos títols a partir de les traduccions vernacles que se'n conserven. En efecte, l'obra s'ha conegut gràcies a una traducció completa a l'italià toscà datada el 1463 (ms. NLM E 22, autògraf del traductor), que ha estat esmentada més o menys de passada en els escassos estudis existents sobre fra Gil (per exemple, Ibn Mâsawayh 1980: 104; i McCleery 2005: 112).²⁵ Aquesta traducció té la particularitat, expressada al pròleg, que fou elaborada a Perpinyà a partir d'una traducció catalana, la qual ha de ser el «libre [...] nomenat *Libre de receptes ordenades per frare Gill*, en pla», que es documenta en mans de físics-cirurgians valencians al segle xv, i també el llibre que comença amb la rúbrica «A conservar los cabells del cap», que posseïa un cirurgià de Mallorca mort a la darrereria del mateix segle.²⁶ Sense haver pogut consultar el manuscrit toscà, vam pensar (Cifuentes 2006 [2002]: 118) que havia de tractar-se de la traducció de Rasís, però, vist aquell manuscrit, no tan sols hem arribat a la conclusió que Jacquart i Troupeau (Ibn Mâsawayh 1980) l'encertaven en suposar que era una altra obra, sinó que n'hem identificat un manuscrit català supervivent. Es tracta del ms. BHUV 652, una còpia potser valenciana i de la primera meitat del segle xv mutilada del principi i del final.²⁷ Per l'estat del manuscrit, l'obra que conté —sens dubte la guia mèdica de fra Gil— s'havia pensat que era un receptari més o menys pròxim al *Thesaurus pauperum* i per això li vam assignar el títol convencional de *Receptari de València* (Cifuentes 2006 [2002]: 120), que

25. Jacquart – Troupeau (Ibn Mâsawayh 1980: 104) apunten, en particular, al text llatí del ms. BAV Pal. lat. 1229, ff. 137ra-200ra, inc. «Capitulum primum: De alopecia. Pocio medicinarum ad allopiciam est euforbium, sinapis...», atribuït a Gil de Portugal (colofó: «Qui legis hoc opus, ora pro me, Egidio Portugalensi, peccatore») i amb una estructura similar (i per això etiquetat com a *Receptarium* als catàlegs) a la de les traduccions vernacles que es comenten, però no sembla correspondre a la mateixa obra, si més no en l'estadi que originà aquestes traduccions. McCleery ha estudiat la figura de Gil de Portugal a la seva tesi doctoral inèdita (2000), que no hem consultat, i en diversos articles, centrats sobretot en la seva recepció. Vegeu també Jacquart 2006.

26. L'exemplar valencià apareix a l'inventari *post mortem* de Pere Martí, 1506 (García 1974-1975: 536, núm. 44), heretat del seu pare Bartomeu Martí, a l'inventari de béns del qual (1462) s'indica que el manuscrit, en pergami, tenia una rúbrica inicial en llatí («libre [...] intitulat *Incipit liber sperimentorum medicinalium*», a García Ballester 1966-1967: 391, [núm. 54]). No pot ser el mateix manuscrit conservat, que és en paper. L'exemplar mallorquí, de la biblioteca del cirurgià Jaume Cebrià (1497), a Hillgarth 1991: doc. 421, núm. 22 (identificat aquí amb el *Tresor de pobres*, que als manuscrits catalans comença amb una rúbrica semblant però no idèntica: «De decaïment de cabeylls»). Per a les categories professionals, vegeu la nota 32.

27. El ms. BC 1151 n'és una còpia completa, autògrafa de Josep Rodrigo Pertegàs (1854-1930).

ara cal abandonar.²⁸ Només se n'ha editat la llista dels capítols i un parell de receptes (Font 1908: 61-64; Gutiérrez 1913: III, 83-85, núm. 1920). La traducció catalana podria haver estat efectuada en la segona meitat del segle XIV o a l'inici del XV, però no més enrere.

A la vista dels manuscrits català i toscà, el *Llibre de receptes* de fra Gil és una guia mèdica integral de característiques extraordinàriament semblants al *Thesaurus pauperum*, tant que caldria estudiar si hi ha alguna relació entre aquests dos tractats. És una obra aparentment emanada de cercles eclesiàstics amb una dimensió assistencial urbana, a la capital del regne portuguès o a París. Com en el cas de l'atribuïda a Pere Hispà, fa l'efecte de ser la resposta d'un metge llatí a una demanda viva en els ambients ciutadans. Tot i que als dos manuscrits vernacles no s'esmenta la font de cada recepta —que podria haver desaparegut en el procés de transmissió—, sembla que les prescripcions són fruit d'una selecció similar i es presenten, essencialment, en el mateix ordre *a capite ad calcem* habitual en les obres universitàries. A priori, sembla que, tant en llatí com en vulgar, hauria tingut una difusió més limitada que el *Thesaurus pauperum*, el qual potser es va escriure després i va connectar encara millor amb el públic per al qual es va concebre, més ampli com més avançava el segle XIII. No obstant això, les traduccions vernacles i els seus testimonis conservats i perduts demostren que aquesta obra de fra Gil encara era útil en cercles extrauniversitaris mèdics i, segurament, no mèdics ben avançat el segle XV. I, com el *Thesaurus pauperum*, devia ser font i model dels receptaris mèdics. Caldrà esperar l'aparició de nous estudis i edicions per a confirmar o no aquestes qüestions i tenir-ne més informació.

A aquestes dues obres podria sumar-s'hi una altra que té una forma similar —una àmplia col·lecció de receptes—, però que presenta dues diferències importants amb aquelles: és escrita en hebreu i se centra en la medicina de les dones, l'amor i la sexualitat. Aquesta obra porta els títols de *Sefer ahabat nashim* ('Llibre d'amor de dones') i també *Sefer hanhagat ha-nashim* ('Llibre del règim de les dones') i es conserva en una còpia del segle XV (Laurenziana, Plut. 44.22, ff. 94r-94v, 66r-80v i 54r-58r). L'editora de l'obra (Caballero 2004) arriba a la conclusió que l'original devia escriure's en la segona meitat o a la fi del segle XIII i que l'autor, que no s'identifica, va ser un jueu català. Aquesta interpretació es fonamenta en la gran quantitat de vocabulari tècnic en català, però aljamiat en

28. Arroyo – Cabanes 1971 en van fer una breu anàlisi, tenint-lo per un receptari. Assignem ara el nom de *Receptari de València* al que acompanya el *Tresor de pobres* al ms. BHUV 216 (vegeu la taula 3).

hebreu, que conté, en l'*scripta* primitiva que s'empra en el català i en les obres mèdiques que s'hi citen. Consta de tres parts, relatives a: 1) les tècniques per a enamorar i mantenir la parella unida, amb ús de la màgia i de la càbala; 2) l'andrologia; i 3) la cosmètica i la tocoginecologia, que és la secció més àmplia. L'obra té també una rúbrica inicial i un colofó, que indiquen que es va concebre i es va voler transmetre com un tot orgànic.

Obres com la de Gil de Portugal i, d'una altra manera, l'anònim hebreu — a les quals una recerca adient potser podria sumar alguna altra de similar — demostrarien que el *Thesaurus pauperum* no tan sols no va ser una excepció sinó també que els mestres universitaris podien ser perfectament autors d'un tipus d'obres que no cercaven un públic escolàstic especialitzat sinó arribar i fer profit als sectors extrauniversitaris, per als quals eren capaços d'adaptar la forma i el contingut (però no encara la llengua). Per tant, l'autoria de Pere Hispà/Pedro Julião/Joan XXI, contestada sobretot des de la història de la filosofia amb arguments que beuen en la incomprensió d'aquest context, ha de quedar oberta fins que es localitzin proves científiques en contra que ara mateix no es tenen.²⁹ El contingut i la forma d'aquestes obres ha induït a qualificar-les erròniament de 'receptaris', una etiqueta que sorgeix dels prejudicis al·ludits al principi i que, alhora, en justificava el bandejament, més encara en una obra com la de fra Gil que es coneixia només en un testimoni en vulgar; i, en aquest sentit, la polèmica sobre Pere Hispà en part és un aspecte més d'aquest conjunt de prejudicis.

Tant obres com el *Llibre de receptes* de fra Gil com, en particular — per l'èxit aclaparador que va obtenir gràcies sobretot a les traduccions vernacles —, el *Thesaurus pauperum*, van connectar amb un públic urbà extrauniversitari de profans en medicina però també de metges, que hi va veure un instrument útil per a fer front al problema de la salut i la malaltia. Per això aquest tipus d'obres van ser sotmeses a unes condicions de transmissió que, tot i que horroritzen els estudiosos actuals, informen del gran paper que van tenir en els processos de professionalització de la medicina i de medicalització de la societat a l'Occident europeu medieval.

29. Hom es limita a constatar la gran diferència existent entre aquesta i altres obres medicopràctiques i els comentaris i obres escolàstiques, mèdiques i filosòfiques a nom de Pere Hispà. A partir d'aquí, José Francisco Meirinhos (Univ. de Porto), que és qui més recentment i àmpliament ha tractat el tema, ha proposat distribuir-les entre diversos homònims, uns documentats i altres només suposats, deixant les menys 'agradables' per a individus com un metge actiu a Siena a mitjan segle XIII, del qual, tanmateix, no se sap que fos autor d'obres mèdiques.

2.3. *El receptari mèdic 'professional'*

Els nombrosos inventaris de béns conservats donen notícia de la presència de receptaris a les biblioteques dels extrauniversitaris que practicaven la medicina. A la taula 2 hem recollit els esments que hi hem pogut localitzar: una metgessa (Margarida de Tornerons), un barber (mestre Daniel), dos barbers-cirurgians (Guillem Ponç i un Anònim), tres cirurgians (Berenguer Safranquesa, Pere Olmeda i Miquel Domenge), un físic-cirurgià (Pere Martí) i tres apotecaris (Francesc Satorre, Francesc Ferrer i Pere Berriac).³⁰ Eren receptaris que devien ocupar la totalitat d'un volum, segurament de dimensions variables, però més aviat reduïdes, descrits pels notaris, respectivament, com a llibre «de medecines» o «de reseptes», «reseptariet» i «vademècum». Es tracta de denominacions informals, proporcionades per un profà en l'ofici, que evidencien que no se sap gaire bé com referir-se a les obres d'aquest gènere però també que s'és conscient del perfil i de la funció que tenen, i que són consistents amb el títol de *Llibre de reseptes* que devia portar l'exemplar inventariat a Pere Martí. A part d'aquests esments en inventaris de béns, se n'han conservat alguns testimonis: és el cas dels receptaris de l'apotecari Pere Castell, que segurament exercia la medicina, del cirurgià o físic-cirurgià anònim de Puigcerdà i del barber-cirurgià Joan Llopis, amb el títol de *Sumari de medecines*, els dos primers amb una presència notable del llatí, als quals cal sumar un receptari d'un metge jueu anònim.

Uns i altres són testimonis clars d'aquest gènere, però, com es pot observar, són ben pocs. La raó per la qual els exemplars documentats i conservats són tan pocs és que els metges pràctics solien elaborar-se, copiar-se o fer-se copiar els receptaris en manuscrits miscel·lanis, que contenien també altres obres mèdiques. Efectivament, alguns manuscrits miscel·lanis constituïen autèntics compendis o manuals per a l'ús professional d'aquests metges, mentre, paral·lelament, els profans en produïen per a usos domèstics, fins al punt que poden classificar-se en 'miscel·lànies mèdiques professionals' i 'miscel·lànies mèdiques domèstiques' (Cifuentes en premsa). La resta d'exemples reunits a la taula 2, prou més abundants, corresponen a receptaris mèdics professionals copiats en manuscrits miscel·lanis conservats del primer tipus.³¹ En aquest cas, els inventaris de béns no són fonts gaire útils, atès que dels volums només solia esmentar-se la primera obra que contenien: és més que possible que hi

30. Els exemplars d'aquests apotecaris semblen de massa poca entitat per a ser llibres receptaris.

31. El de Pere Safflor, metge de Pere el Cerimoniós, va ser descrit al segle XVIII i actualment no se'n coneix la localització (Sciència.cat DB ms271).

hagués receptaris en una part dels volums identificats amb el títol d'una obra concreta o en els nombrosos llibres «de medicina» que s'hi citaven sense més precisions, i també ho és que alguns llibres «de medecines» amaguessin manuscrits miscel·lanis. A jutjar pels testimonis conservats, els receptaris copiats en miscel·lànies no solien portar cap títol (només hi ha una excepció, les *Receptes de mestre Miquel*, perquè el testimoni és còpia d'una obra amb circulació prèvia), segurament perquè tendien a ser més curts i en no constituir un volum monogràfic no es considerava necessari, i, d'altra banda, la presència del llatí hi és més limitada (però París II n'és una excepció).

TAULA 2: RECEPTARIS MÈDICS 'PROFESSIONALS' CATALANS

Nom convencional	Localització	Lloc i data	Autor	Anomenat
<i>Guillem de Vilaplana</i>	BC 850, ff. 12r-33v	Solsona, c. 1292-1318	Guillem de Vilaplana, cirurgià	ínc 'Aquesta és la recepta de l'ungent'
<i>Toledo</i>	BCT 97-23, ff. 104r-108v	Occidental, s. XIV-1	físic-cirurgià	ínc. 'Si vols garir lo malalte de la nafra'
<i>Pere Castell</i>	ACAN Parr. 53, ff. 1r-41v	Igualada, s. XIV-2a	Pere Castell, apotecari i metge	ínc. 'A dona qui-s vula minvar les mameles'
<i>Firkovitch</i>	RNL Firkovitch Heb. I 338	Catalunya Nord, s. XIV-2	metge jueu	ínc. '[Pólvora profitosa per a tots els membres del cos]' (en hebreu)
Pere Saflor	Col·l. Perelló (s. XVIII)	Mallorca, c. 1354-1383	Pere Saflor, físic-cirurgià	—
Guillem Ponç	Hillgarth 1991: doc. 113, núm. 6	Mallorca, 1383	Guillem Ponç, barber-cirurgià	duos qüerns [...] medicine
Francesc Satorre	Torras 2004: doc. 172, núm. 15	Manresa, 1386	Francesc Satorre, apotecari	coherns de llibres de medicines
Berenguer Safranquesa	Torras 2004: doc. 250, núm. 4	Manresa, 1396	Berenguer Safranquesa, cirurgià	Libre [...] de medicines
<i>París II</i>	BnF Lat. 11228, ff. 7r-45r	Barcelona? + Nàpols?, s. XIV-XV	físic-cirurgià?	ínc. 'A nafra'

<i>Nom convencional</i>	<i>Localització</i>	<i>Lloc i data</i>	<i>Autor</i>	<i>Anomenat</i>
Margarida de Tornerons	Junyent 1943: núm. 271	Vic, 1401	Margarida de Tornerons, metgessa	libra en romans de diverses medecines
<i>Madrid</i>	BNE 10162, ff. 82v-101v	València?, d. 1407	Bartomeu?, barber naval?	ínc. 'Per a mal d'esquinència'
<i>mestre Miquel</i>	BNE 10162, ff. 111r-118v	València?, c. 1407	mestre Miquel, barber naval	<i>Receptes de mestre Miquel</i>
Francesc Ferrer	Iglesias 1996: doc. 41-42, núm. 2 i 6/1-2	Barcelona, 1410	Francesc Ferrer, apotecari	libre [...] on ha scrits alguns remeis cohern on ha scrites alcunes medecines
Pere Berriac	Torras 2004: doc. 299, núm. 9 i 20	Manresa, 1413	Pere Berriac, apotecari	libret [...] de receptes e engüents libre [...] de medicines
<i>Ravenna I</i>	Classense 215, ff. 16r-65v	Oriental/ Occidental + Nàpols?, c. 1426	barber-cirurgia	ínc. 'Per colp d'uy'
<i>Ravenna II</i>	Classense 215, ff. lv, 14r-15v, 85rv, 93r-156v, 253v i l'r	Oriental/ Occidental + Nàpols?, d. 1426	barber-cirurgia	ínc. 'Per engrexar la mà o altre loch, de mestre Bernat Querol'
mestre Daniel	Cifuentes 2000b: doc. 4, núm. 5	Barcelona + Messina, 1432	mestre Daniel, barber naval	reseptariet
<i>Vicenç de Colunya</i>	Colombina 7-4-27, ff. 1r-7v, 66rv i 152r-156r	Barcelona, c. 1435	Vicenç de Colunya, barber-cirurgia	ínc. 'Conjuro te sol'
<i>Sevilla I</i>	Colombina 7-4-27, ff. 48v-66v	Barcelona, a. 1435	barber-cirurgia	ínc. 'Per fer parir la fembra qui no pot parir'
Puigcerdà	Col·l. Martí (1917)	Puigcerdà?, s. xv-1	cirurgia o físic-cirurgia	ínc. 'Ad fracturam vene'
Anònim barber-cirurgia	Sciència.cat DB doc78	Perpinyà, s. xv-m	barber-cirurgia	libre de reseptes
<i>Florència II</i>	Riccardiana 2827, ff. 178rv, 107r-116v i 134v	Mallorca? + Itàlia?, s. xv-m	cirurgia	ínc. 'Emplastrum de mestre Antoni de Lliorna per tota naфра ssinpla e composta'
Pere Olmeda	Hillgarth 1991: doc. 285, núm. 5	Mallorca, 1463	Pere Olmeda, cirurgia	libre [...] de madecines

Nom convencional	Localització	Lloc i data	Autor	Anomenat
<i>Roma</i>	BAV Vat. Lat. 4797, ff. 184v-197v	Mallorca? + Nàpols?, c. 1476	barber-cirurgia	ínc. 'Nota enpastra grasia dey, lo qual ha moltes virtuts en nafres e per dolor de molts mals'
Miquel Domenge	Madurell – Rubió 1955: doc. 7, núm. 3	València + Barcelona, 1479	Miquel Domenge, barber-cirurgia	vademècum [...] comença [...] 'A mal de pedra o a persona que no pot pixar'
Cracòvia	BJ Berol. hisp. Qu 62, ff. 41r-66v	Mallorca? + Itàlia?, s. xv-2a	cirurgia o físic-cirurgia	ínc. 'Ungoent per lo mal de sentiment'
<i>Joan Llopis</i>	BCP Qq A 13, ff. 85r-98r i 11r-84v	València + Sicília, s. xv-2a	Joan Llopis, barber-cirurgia	<i>Sumari de medesines</i>
<i>Nàpols</i>	BNN I.E.59, ff. 1r-55r i 91r-102v	Oriental + Nàpols?, s. xv-xvi	barber naval	ínc. 'Empastre per ciàtica e per dolor de juncturas e dels brassos com ve per decorriment de relme'
Pere Martí	García 1974-1975: 539, núm. 109	València, 1506	Pere Martí, físic-cirurgia	libre nomenat de <i>receptes</i>

Notes: Dels testimonis conservats (en cursiva a la columna 'Nom convencional') se n'indica la signatura (vegeu *Abreviatures*); de les atestacions documentals en inventaris de béns, la referència bibliogràfica de l'edició més recent o més completa d'aquests darrers. Els de *Pere Saflor* i *Puigcerdà* són en manuscrits actualment no localitzats. Excepte potser el de *Puigcerdà* i, aparentment, les atestacions documentals, tots formen part de miscel·lànies mèdiques 'professionals', elaborades o fetes elaborar per metges pràctics per al seu ús (Cifuentes en premsa). El de *Florència II* ha estat localitzat per Montserrat Cabré (Univ. de Cantàbria), a qui agraïm que ens l'hagi comunicat; vegeu el seu article en aquest mateix volum. La columna 'Anomenat' recull la forma com és anomenada l'obra als testimonis conservats o a les atestacions documentals; si manca, s'hi reproduceix l'incipit.

Claus: Occidental = De l'àrea del català occidental (oest del Principat, Andorra, França, País Valencià, Carxe). | Oriental = De l'àrea del català oriental (est del Principat, Catalunya Nord, Balears, l'Alguer). | Datació: s. xiii-xiv = pas del s. xiii al xiv. – s. xiv-1 = primera meitat del s. xiv. – s. xv-m = mitjan s. xv. – s. xv-2a = tercer quart del s. xv.

Bibliografia (només edicions): Firkovitch = Blasco 2015 | Joan Llopis = Padovani 1989 (parcial); Vesentini 1988 (parcial); Cornagliotti 1994 (parcial); Cifuentes 2011-2013: 236, ap. 8 (parcial). | *Madrid* = Vallribera 1997 (parcial); Avenoza 1994: 307-308 (parcial); Soriano – Sabaté – Beltran 2002-2003: 328-332 i 343-345 (parcial); Avenoza 2006a: 37n (parcial). | *mestre Miquel* = Sorní – Suñé 1990; Avenoza 1994: 308-311 (parcial); Avenoza 1996: 781-782 (parcial); Cifuentes 2000b: 10 i 13-14 (parcial); Soriano – Sabaté – Beltran 2002-2003: 331-332 (parcial); Avenoza 2006a: 46 (parcial). | *Nàpols* = Cifuentes 2000b: 10-11 i 13-15 (parcial). | *París II* = Soriano – Sabaté – Beltran 2002-2003: 339-340 (parcial). | *Pere Castell* = Vives 1998 (parcial); Cifuentes 2011-2013: 230-231, ap. 3 (parcial); Vives, en prep. | *Roma* = Colón 1992: 380 (parcial).

Sciència.cat DB conté les descripcions de totes les obres, manuscrits i inventaris de béns d'aquesta taula amb la bibliografia extensa que aquí s'omet per raons d'espai.

Els testimonis conservats, en volums monogràfics i en miscel·lànies, il·lustren sobre com eren aquests receptaris mèdics professionals i qui n'eren els autors. Són obres pensades per a l'exercici professional, fins i tot perquè el metge pugui dur-les al damunt en els seus desplaçaments: no és estranya l'expressió 'vademècum' emprada a l'inventari de Miquel Domenge, com tampoc no ho són les característiques codicològiques d'alguns dels volums conservats, de mida reduïda i amb continguts que permeten relacionar-los amb barbers navals o amb metges que tenien una mobilitat notable (Cifuentes 2000b). El contingut també delata aquest objectiu: hi pesen més les fonts mèdiques universitàries, no hi ha tantes fórmules magicocreencials, tenen complements tècnics (obretes, taules, esquemes) i no pas receptes casolanes o addicions no mèdiques, i l'autor o usuaris coetanis o posteriors d'un perfil similar hi afegeixen anotació marginal que té també un caràcter tècnic. Alguns testimonis conservats són còpies en net o fins i tot obra de copistes professionals (París II, Madrid, mestre Miquel, Puigcerdà, Ravenna I, Sevilla I, Roma, Nàpols), mentre que altres són autògrafs en els quals poden intervenir mans secundàries, potser membres dels obradors d'aquests metges pràctics (Guillem de Vilaplana, Toledo, Pere Castell, Ravenna II, Vicenç de Colunya, Florència II, Cracòvia, Joan Llopis). N'hi ha que, per a facilitar-ne l'ús, tenen índexs, ordenats per receptes (Joan Llopis) o per la indicació que aquestes tinguin (Puigcerdà, París II), a vegades més tardans, demostrant-ne així la pervivència (Nàpols).

Els autors d'aquests receptaris mèdics professionals pertanyen a tot l'espectre dels metges extraacadèmics³² i, per altra banda, a les dues corones urbanes del país —les ciutats principals i les secundàries—, però també a localitats menors de l'interior, cosa que informa de la difusió del nou sistema mèdic al territori i a la societat de l'època: quatre físics-cirurgians, de Barcelona, de Mallorca i de València, que per haver adquirit una certa formació en medicina poden accedir també a textos en llatí; quatre cirurgians, de l'àrea de Solsona, de Manresa i de Mallorca; dos cirurgians més, o potser físics-cirurgians, probablement de l'àrea del regne de Mallorca; una metgessa, documentada a Vic i a Prats de Molló; vuit barbers-

32. Seguint l'ús de l'època, emprem les etiquetes de 'físic-cirurgia', que al·ludeix al cirurgia format en medicina i que potser posseeix graus acadèmics, i de 'barber-cirurgia', que identifica el barber que exerceix la cirurgia i la medicina pràctica d'una manera destacada. Encara que l'ús antic no és sistemàtic, s'ha vist que la denominació successiva, en un mateix individu o en els de generacions consecutives, de 'cirurgia', 'físic i cirurgia' i 'físic' o bé de 'barber', 'barber i cirurgia' i 'cirurgia' indica un procés de promoció socioprofessional que té el desllorigador en l'adquisició de coneixements libraris i en la pràctica medicoquirúrgica. Vegeu McVaugh 1993: 115-116 i 123-127; i Cifuentes 2000a i la bibliografia que s'hi cita.

cirurgians actius a Barcelona, València, Perpinyà i Mallorca; quatre barbers de galera, alguns dels quals, almenys, de Barcelona i de València; quatre apotecaris, de Barcelona, Igualada i Manresa, que també devien fer de metge; i un metge jueu, probablement del Rosselló. Al mateix temps, fins a vuit d'aquests individus (físics-cirurgians, cirurgians, barbers-cirurgians i barbers navals) van tenir activitat a Itàlia, i alguns d'ells es van establir en terres dels regnes de Sicília i de Nàpols, com es pot deduir de les seves notes i de les altres intervencions, coetànies o immediatament posteriors, que hi ha als seus llibres, o bé de la procedència dels manuscrits.³³

Deixant de banda els exemplars documentats en inventaris de béns, l'autor dels quals es dedueix de l'acta notarial, als testimonis conservats aquest rarament s'identifica amb el seu nom. Hi ha excepcions, però, que informen sobre l'autovaloració d'uns personatges que, tot i no formar part de l'elit mèdica, pugnen per fer-se un lloc en la societat i en l'ofici a partir, precisament, del trampolí que constitueix un exercici de la medicina fet amb les garanties que s'exigeixen més i més en aquests ambients urbans i en les quals el suport de les obres escrites té un paper de primer ordre. En efecte, alguns dels autors s'identifiquen amb orgull en rúbriques o colofons o en altres passatges: així ho fan el cirurgià de l'àrea de Solsona Guillem de Vilaplana al tombant del segle XIII al XIV («Reebuda sie que fa maestre Guillem de Vilaplana [...]», al llibre de comptes de 1292-1318 que acompanya el receptari), el físic-cirurgià de Mallorca Pere Saflor al tercer quart del segle XIV (es dedueix de les dades recollides per Bover 1868: II, 565), l'apotecari-metge d'Igualada Pere Castell al mateix període («probatum est per me, Petri Castelli, filius Arnaldi Castelli, mercatori ville Aqualate», «Aquestes herbes conech jo, Pere Castel»), el barber naval mestre Miquel vers 1407 («Receptes de mestre Miquel», «provat per mestre Miquel en Grècia», «Ítem, yo, mestre Miquel, fuy en les terres de Índia [...]»), el barber-cirurgià de Barcelona Vicenç de Colunya el 1435 («Vincenci de Coloniā, barbero, me fessit in Barchinonā anno nativitatis Domini .m°.cccc°.xxxv°.»), i el segurament també barber-cirurgià valencià, instal·lat a Palerm, Joan Llopis a la segona meitat del segle XV («Rúbrica del present *Sumari de medesines* a lahor e glòria de nostre senyor Déu scrit [...] Joan Llopis»).

Els compiladors d'aquests receptaris són especialment sensibles a les obres i als autors de la medicina universitària, o que s'hi han educat, i a les formes que li eren pròpies. No és estrany que els textos que hi compi-

33. Aquest tema serà estudiat en un pròxim treball en col·laboració amb Ilaria Zamuner (Univ. di Chieti).

len tinguin fonts d'aquesta procedència —o, si més no, d'entorns llatinites—, recullin receptes de metges universitaris i, a l'hora de declarar-ne l'eficàcia,³⁴ facin ús de formes que eren comunes en les obres mèdiques acadèmiques. Així, per exemple, Pere Castell recull un cèlebre electuari d'Arnau de Vilanova,³⁵ que té la doble garantia d'haver estat elaborat per a Jaume II («Aquest letovari és del senyor rey, que fou mestra Arnau de Vilanova .xv. jorns d'abril en l'any de .m.ccc.ix [...]»), estratègia que es repeteix al receptari de Madrid amb Joan I («Recepta d'En Guillem Thomàs contra dolor de ronyons he de pedra he de còlica passi, he és provat en la persona del rey En Johan»). Vicenç de Colunya recull receptes de metges de l'entorn, alguns dels quals són físics universitaris («Mèster Fransechs», «Aquesta pólvora [...] ha ordonat mestre Bernart de Grano-llach», «Ungent per fistoles del mèster de Caldes», etc.), però també de Galè, Bernat de Gordon, Lanfranc de Milà o l'inevitable *Thesaurus pauperum* (Llopis cita Bartomeu de Salern, Gil de Corbeil, Teodoric Borgognoni, Arnau de Vilanova, etc.; el de Ravenna II, Rasís, Chaulhac, Mesué, etc.). La citació de fonts, com a recurs de validació de les receptes que busca reproduir uns esquemes de formalitat propis de les obres acadèmiques, a vegades és gairebé sistemàtica, com al receptari de Pere Llopis o al de Ravenna II, o ben freqüent, com al de Vicenç de Colunya. En aquest cas, l'objectiu s'aconsegueix exhibint el mètode més que no pas amb la simple citació de metges graduats. Una altra reminiscència de les formes universitàries, aquesta vegada en l'ús del vocabulari, és la tendència a anomenar 'experiment' algunes receptes i a emprar la fórmula «per experiment» en la declaració d'eficàcia final.

Als receptaris dels metges pràctics se solen acompanyar les receptes pròpiament mèdiques amb altres continguts que tenen gairebé sempre un marcat caràcter tècnic. Són, d'una banda, obretes breus per a orientar en el pronòstic, en la pràctica de la flebotomia, en el coneixement i l'elecció dels medicaments simples (com les taules de sinònims, de *quid pro quo* o de les dosis recomanades de Pere Castell), en els productes que havia de tenir la caixa naval del barber (com als receptaris de mestre Miquel i de Nàpols)³⁶ o fins i tot en la deontologia (com el «Regiment per a

34. Les parts de la recepta medieval són (Hunt 1990: 16-24; Cabré 2011: 27): rúbrica (enunciat inicial), indicació (objectiu de la recepta), composició (ingredients), preparació (combinació dels ingredients), aplicació (forma d'administrar el preparat) i declaració d'eficàcia (efecte i garanties validadores).

35. Per a receptes atribuïdes a Arnau de Vilanova en diversos receptaris, vegeu Cifuentes 2011-2013: 222-227 i apèndix. Noteu que compleix aquesta funció validadora tant l'Arnau autèntic com l'apòcrif i això, naturalment, no es limita a aquest autor.

36. Formularis editats a Cifuentes 2000b.

qui vol usar de cirurgia e de física o de flovtomia» de Joan Llopis); i, d'altra banda, il·lustracions, sempre esquemàtiques, mancades de tota voluntat d'ostentació, o quadres, sobre determinats processos mèdics (com el diagrama de la uroscòpia de Joan Llopis, el quadre de les febres i els conceptes mèdics del receptari de Cracòvia o el dibuix d'un braguer al receptari de Ravenna I). El caràcter exclusiu d'aquests continguts tècnics té poques excepcions en els receptaris professionals, i les que hi ha s'han de relacionar amb aquella funció de llibreta per a tot que tenen aquests volumets... i amb el sentit de l'humor del metge (com els conjurs jocosos per a aconseguir que les dones s'aixequin les faldilles o que la gent s'adormi a la taula que es va anotar Pere Castell). Els eixarms no solen abundar-hi, i els que hi ha corresponen a les situacions de més gravetat i no és estrany que provenguin d'obres llatines de la medicina pràctica. Tampoc no és estranya la presència de fórmules de l'alquímia farmacològica (com al receptari de Ravenna I o al de Joan Llopis).

S'ha dit que el català no és l'única llengua emprada en aquests receptaris: tot i que hi sol ser majoritari, hi ha excepcions en les quals el llatí té una presència variable, des de mínima (mestre Miquel, Vicenç de Colunya, Joan Llopis, etc.) fins a molt destacada (Pere Castell) o, fins i tot, única o gairebé única (Puigcerdà, París II).³⁷ Aquesta variabilitat sembla relacionable amb el grau de familiaritat amb la medicina acadèmica que l'autor tenia, que en el cas dels físics-cirurgians era important i alguns testimonis en els quals els continguts en llatí eren especialment notables podrien haver estat produïts per aquest tipus de metges. Algunes receptes o obretes de la compilació podien estar escrites en llatí, bé totalment, bé parcialment. En el primer cas, sembla que la font de la qual s'extreia cada peça seria determinant. En el segon cas, el mixtilingüisme —rúbrica en llatí i text en vulgar o a la inversa, text en vulgar amb fragments en llatí o a la inversa— estaria en dependència de l'aptitud —científica o sagrada— que es reconeixia al llatí per a expressar alguns continguts més repetitius o formularis, com la rúbrica o l'enumeració dels ingredients en les receptes mèdiques o bé el conjur o invocació en els eixarms.³⁸

37. El receptari de Puigcerdà va ser localitzat i descrit a l'inici del segle xx (Canibell 1918: 359-360, núm. 1980), però des de llavors no s'ha pogut tornar a localitzar; se'n va publicar el facsimil d'un foli on les receptes eren en llatí i s'ha inferit gratuïtament que tota l'obra devia ser escrita en aquesta llengua (Sciència.cat DB ms1135). El manuscrit potser té un contingut similar al del receptari de París II, on els textos en llatí són majoritaris.

38. Hunt 1990: 17 fa notar aquest fenomen en la seva edició de receptaris anglonormands del segle XIII, però relaciona les rúbriques en llatí amb la voluntat de facilitar la identificació de les malalties i els remeis en els manuals mèdics llatins i el text en vulgar amb el desig d'entendre millor el contingut.

El llatí no és l'única llengua que pot alternar amb el català en els receptaris mèdics. En funció de la història personal del compilador o dels seus col·laboradors o bé dels posseïdors posteriors del receptari, l'obra pot tenir continguts en altres llengües vernacles, que en el cas català són, principalment, l'italià i el castellà a causa de les estretes relacions que a l'època hi havia amb aquests entorns lingüístics, sobretot amb el primer. Així, per exemple, el receptari de Ravenna II té continguts coetanis en italià (napolità?), el de Joan Llopis en té en castellà i el de Vicenç de Colunya té alguns petits elements en francès, mentre que el manuscrit del receptari de Nàpols en té copiat un altre de suplementari, més tardà, en la primera d'aquestes llengües.

Finalment, els metges jueus, tot i que també feien ús del català, podien emprar una llengua noble, l'hebreu, que els facilitava la comunicació entre comunitats de diversos països (Caballero 2012), a la qual es va traduir una gran quantitat d'obres mèdiques escolàstiques i se'n van elaborar d'originals, també receptaris. S'ha conservat un 'llibre de medecines' (*Sefer refu'ot*) en hebreu elaborat per un metge jueu anònim, probablement dels comtats de Rosselló i Cerdanya, en la segona meitat del segle XIV (Firkovitch), que té les mateixes característiques que els altres receptaris esmentats (edició i traducció al castellà a Blasco 2015). S'inclou en aquesta anàlisi perquè conté una gran part del vocabulari tècnic i dels versos dels eixarms aljamiats en català, una altra forma de mixtilingüisme freqüent que està en relació amb la formació de l'autor o el traductor, les fonts a partir de les quals treballava i el paper o aptitud que es reconeixia a cada llengua.

2.4. *El receptari mèdic 'domèstic'*

Els inventaris de béns tornen a ser una font excel·lent per a resseguir la difusió social de la variant 'domèstica' del gènere i, per tant, la utilitat que hom hi reconeixia. A la taula 3, que recull una àmplia mostra d'aquestes atestacions documentals, es pot comprovar l'abast que va tenir: vint-i-tres individus pertanyents a la burgesia benestant, dels quals, en alguns casos, es precisa que eren mercaders (7), notaris (sis més una dona vídua de notari), juristes (2) i un mestre racional; un menestral, sabater; set membres del clergat secular, que eren preveres (3), rectors (2), un ardia-ca i un canonge; i un noble. La majoria d'aquests receptaris sembla que estaven copiats en volums monogràfics. D'alguns d'aquests volums es precisa que eren de petites mesures («unum quaternum», el de Bartomeu de Gostemps; un «cohern o libret», el de Joan Sicart; un «libre sotil», el de Joan Berenguer de Rajadell; un «cartapasset», el d'un Anònim juris-

ta; un «libret», els de Mateu Novella, Francesc Mestre i Antoni de Mur; «dos quierns», el de Joan Binimelis; etc.), mentre que d'altres eren força extensos («hun receptari en què ha set coherns ab .LXXXVI. fulles scrites», el d'Antoni Moliner). Els notaris els descriuen com a llibres «de medecines», «de metgies», «d'espariments» o «de receptes» i també com a «receptari», denominacions que intenten reflectir-ne el contingut tenint en ment referents llatínistes i les obres semblants que inventariaven als obradors dels apotecaris, però a vegades informen que el volum tenia un títol: *Liber de medicinis*, el del mercader Joan Satorre; *Llibre de metgies*, el de Clara, vídua del notari Bernat Contastí; *Reportori de medecines*, el del notari Alemany d'Espanya. El còdex, tanmateix, no era l'únic format considerat vàlid per a conservar la memòria d'aquests materials: també eren útils els rotlles de pergami (Alemany d'Espanya en tenia un altre en un «ròtol da pregami»).

Alguns dels testimonis conservats corresponen al format de volum monogràfic: Florència I, aparentment d'un eclesiàstic potser actiu a Sardenya, en un volum amb alguns continguts no mèdics associats; Florència III, potser d'un alquimista instal·lat a Itàlia, que es conserva fragmentàriament; el receptari de misser Joan, segurament obra d'un jurista valencià, cèlebre per la primerenca edició de la qual va ser objecte que el va fer present en molts estudis posteriors, especialment filològics, i que porta el títol real de *Llibre de receptes*; Florència IV i Florència V, dos receptaris més breus, de dones valencianes burgeses o nobles que van viure a la Itàlia dels Borja; i el del noble valencià Miquel de Vilanova, copiat en un plec relligat al final d'un exemplar de l'edició impresa vers 1490 del *Regiment preservatiu i curatiu de la pestilència* de Lluís Alcanyís.

Ara bé, còdexs i rotlles de pergami, malgrat aquests nombrosos exemples, constitueixen només una part de la història del receptari domèstic. Com demostren altres testimonis conservats i algunes atestacions documentals, aquests receptaris es copiaven també en volums miscel·lanis (Crisciani 2015 n'estudia tres exemples italians). Formen part del que hem anomenat 'miscel·lànies mèdiques domèstiques' (Cifuentes en premsa) els receptaris de París I, Galceran Marquet, València, Saragossa, misser Joan i Vic. Però també n'hi ha de copiats en altres miscel·lànies que no són de caràcter mèdic: en un manuscrit d'obres d'Eiximenis (Ponç Deslledó), en una miscel·lània devocional (Joan Martina) i en una d'obres d'astronomia (Bartomeu de Besalú). I també n'hi ha en manuscrits especials, però igualment dedicats a altres matèries, com un manual tècnic d'un artesà, en concret de tintoreria (Joanot Valero), i llibres de comptes diversos (Bartomeu de Verí i Carles Desbac). El panorama que dibuixen aquests exemplars conservats es correspon amb el que mostren

algunes de les atestacions documentals: així, el receptari de Joan Sala era copiat en un llibre que «parle de moltes et diverses coses», el d'Arnau de Conamina contenia a més «diversa tractatus», el de Pere Vidal també era «de comptes e de signes» astrològics, el de Joan Espígol incloïa les *Històries troianes* de Guido delle Colonne i les *Faules* d'Isop, i el d'Antoni de Mur tenia «altres coses». Convé tenir present que ens és donat de veure-ho, en aquests casos, perquè els notaris van decidir detallar la descripció de cada peça, i això potser perquè aquests manuscrits els resultaven més familiars que els dels metges, però farem bé de sospitar que no pas pocs llibres «de medecines» de la taula 3 i també molts llibres «de medicina» inventariats —que aquí obviem— devien tenir un caire similar, com també el podien tenir els que eren identificats amb el nom d'un autor o el títol d'una obra concrets.

TAULA 3: RECEPTARIS MÈDICS 'DOMÈSTICS' CATALANS

<i>Nom convencional</i>	<i>Localització</i>	<i>Lloc i data</i>	<i>Autor</i>	<i>Anomenat</i>
<i>Florència I</i>	BNCF Palat. 1052, 16 ff.	Occidental? + Sardenya?, s. XIV-1b	clergue	ínc. 'A [mal] d'orella'
Bernat de Castell	Hernando 1995: doc. 59, núm. 2	Barcelona, 1334	Bernat de Castell, burgès	librum medicaminis
Berenguer Rubió	Mandingorra 1989: doc. 13, núm. 6	València, 1347	Berenguer Rubió, burgès	libre qui comença 'A tolre tota quartana'
<i>París I</i>	BnF Esp. 212, ff. 124v-125v	Barcelona?, s. XIV-2	casa reial	ínc. 'Crastili laxatiu'
Antic Safont	Hernando 1995: doc. 208, núm. 12	Barcelona, 1360	Antic Safont, notari	Librum [...] in quo sunt alique medicine scripte
Ramon de Nastranya	Hillgarth 1991: doc. 60, núm. 8	Campanet (Mallorca), 1362	Ramon de Nastranya, rector	Librum [...] d'esperiments
Nicolau de Cós	Hillgarth 1991: doc. 74, núm. 2-5	Palma, 1370	Nicolau de Cós, mercader	librum medicinarum
Joan Satorre	Hernando 1995: doc. 331, núm. 3	Barcelona, 1375	Joan Satorre, mercader	<i>Liber de medicinis</i>

<i>Nom convencional</i>	<i>Localització</i>	<i>Lloc i data</i>	<i>Autor</i>	<i>Anomenat</i>
Bartomeu de Gostemps	Hernando 1995: doc. 328, núm. 14	Barcelona, 1375	Bartomeu de Gostemps, mestre racional	unum quaternum [...] in quo sunt scripte medicine
Joan Sala	Hernando 1995: doc. 391, núm. 4	Vilafranca del Penedès + Barcelona, 1390	Joan Sala, prevere	Libre [...] fenex 'per fer vòmit amelles ab mel' [...] lo qual libre parle de moltes et diverses coses [...] meses per mà del dit Johan Sale
Galceran Andreu	Torras 2004: doc. 204, núm. 40-42	Manresa, 1391	Galceran Andreu, jurista	ínc. 'A cura del cap', èxpl. 'causes agres' ínc. 'La cura', èxpl. 'podem' ínc. 'Ad purgandum', èxpl. 'deu guarir'
Galceran Marquet	BC 864, ff. 50va-54vb	Barcelona, 1392	Galceran Marquet, burgès	ínc. 'Ungüent a tota gota molt bo e provat en qualche loch que sia en la persona'
Pere Riba	Torras 2004: doc. 240, núm. 4 i 7	Manresa, 1395	Pere Riba, sabater	libre [...] de medicines libre [...] de medicines
Joan Sicart	Hernando 1995: doc. 451, núm. 9	Barcelona, 1400	Joan Sicart, mercader	cohern o libret [...] que és de algunes medecines
Sevilla II	Colombina Abc B 13821	Barcelona?, s. xv?	burgès?	ínc. 'Si serpén o altra mala bèstia avia mors home en'
Arnau de Conamina	Junyent 1943: núm. 273	Vic, 1402	Arnau de Conamina, canonge	libri [...] in quibus sunt quamplurime recepte de medicina et diversa tractatus tam in latino quam in romancio
Pere Fuster	Hillgarth 1991: doc. 150, núm. 4	Mallorca, 1403	Pere Fuster, mercader	librum [...] de medecinis
Bernat Valtà	Iglesias 1996: doc. 19, núm. 23	Barcelona, 1404	Bernat Valtà, prevere beneficiat	libre [...] qui parle de receptes de medacines
Pere Sesdeus	Iglesias 1996: doc. 22, núm. 5	Barcelona, 1404	Pere Sesdeus, canonista, canonge	libre [...] puyt après són scrites algunes receptes de medicina

<i>Nom convencional</i>	<i>Localització</i>	<i>Lloc i data</i>	<i>Autor</i>	<i>Anomenat</i>
Joan Berenguer de Rajadell	Torras 2004: doc. 285, núm. 1 i 4	Manresa, 1406	Joan Berenguer de Rajadell, noble	libre sotil [...] de medicines libre [...] de medicines, sotil
Joan Baucells	Iglesias 1996: doc., núm. 4	Barcelona, 1411	Joan Baucells, prevere beneficiat	ínc. 'Ad rugas de facie', èxpl. 'e cobrà la vista'
Anònim jurista	Iglesias 1996: doc. 76, núm. 22	Barcelona, 1420	jurista	cartapasset [...] en què són scrites algunes receptes de medicines
Joan Pujades	Junyent 1943: núm. 257 i 276	Vic, 1429	Joan Pujades, burgès	libre [...] qui parla de metgies libret [...] parla de medecines
Pere Vidal	Sciència.cat DB doc97	Perpinyà, 1429	Pere Vidal, escrivà	libret [...] de receptes e de comptes e de signes
Antoni Pasqual	Ferrer 1993: doc. 22, núm. 9	València, 1438	Antoni Pasqual, notari	libre [...] en què y ha receptes de metges
Ponç Deslledó	BnF Esp. 57, ff. 313v-318r	Mallorca, 1438	Ponç Deslledó, mercader	ínc. 'De tenasmon'
Mateu Novella	Duran 1917: doc. 3, núm. 2	Cervera, 1439	Mateu Novella, mercader	libret [...] en què ha moltes medecines e receptes
Joan Martina	Inguibertine 126, ff. 25r, 27r, 28r, 83r i 86r-90r	Sabadell, 1439	Joan Martina, jurista?	ínc. 'IHS XPS. Jo, Johan Martina, traladí asò ací d'un libra de madedina per tal que més de profit se'n saguesqua e que jo de nostro Senyor n'aga algun mèrit'
València	BHUV 216, ff. 22rv, 8r-9v, 5r-7v, 10rv, 11rv, 14rv, 21rv, 18r-20v, 12r-13v, 16r	València, s. xv-1	clergue	[acèfal]
Anònim burgès	Sciència.cat DB doc95	Perpinyà, 1449	Anònim, burgès	libre [...] de medecines
Francesc Mestre	Ferrer 1993: doc. 43, núm. 16	Castelló de la Ribera (València) + València, 1450	Francesc Mestre, rector	libret [...] de receptes de medecina
Joan Espígol	Betí 1920-1922: 317, núm. 15b	Catí (Castelló), 1450	Joan Espígol, mercader	libre [...] receptes de medicina

<i>Nom convencional</i>	<i>Localització</i>	<i>Lloc i data</i>	<i>Autor</i>	<i>Anomenat</i>
<i>Bartomeu de Besalú</i>	Newberry Ayer 746, ff. 105v-108v	Barcelona + Itàlia, s. xv-m	Bartomeu de Besalú, mercader	ínc. 'Per mal de mare'
<i>Florència III</i>	BNCF Palat. 885, ff. 329r-398v	Oriental + Itàlia, s. xv-m	burgès? alquimista?	ínc. [374r] 'IHS. Aygua maravellosa e molt preciosa per a càncer et nolimentàngere e per a guarí fistoles'
Saragossa	BCZ [òlim] 1292, núm. 7, 9 i 10	Oriental, s. xv	clergue o burgès	ínc. 'Si vols fer letras qui semblen d'aur o d'argent'
Antoni de Mur	Iglesias 1996: doc. 292, núm. 56	Barcelona, 1463	Antoni de Mur, notari, lloctinent d'escrivà de ració del rei	libret [...] en què són continuades receptes de medecines e altres coses
Francesc Blanc	Iglesias 1996: doc. 297bis, núm. 11	Granollers + Barcelona, 1464	Francesc Blanc, ardiaca del Vallès	libra [...] de moltes receptes
<i>Misser Joan</i>	UCLA-Bio Benj. 1.4, 94 ff.	València?, 1466	misser Joan, jurista	<i>Libre de reseptes</i>
<i>Barcelona</i>	BC 490, ff. 122v-125v	Barcelona, s. xv-2	jurista (canonista?)	ínc. 'Banys per mal de ronyons e de arenes e de la vexigua'
<i>Bartomeu de Verí</i>	ADM MSL 298, ff. 2r-5v	Mallorca + Nàpols, s. xv-2	Bartomeu de Verí, jurista	ínc. 'Recepta per a curar tisichs e ètichs'
Clara Contastí	Hillgarth 1991: doc. 354, núm. 1	Mallorca, 1482	Clara, vídua de Bernat Contastí, notari	ínc.: 'Así comensa aquest <i>Libre de metgies</i> '
Gaspar Miquel Rotllan	Hillgarth 1991: doc. 391, núm. 49	Mallorca, 1492	Gaspar Miquel Rotllan, mercader	receptarium medecine
<i>Joanot Valero</i>	BC micr. C 431, ff. 34r-54r	València, 1497	Joanot Valero, tintorer	<i>Medecines</i>
<i>Carles Desbac</i>	ACM CC-14060, pp. 296-298 i 300-302	Mallorca, s. xv-ex	Carles Desbac, noble	ínc. 'Per a naffra: axarm'
<i>Florència IV</i>	BNCF 886, ff. 1r-11r	València + Itàlia, s. xv-xvi	dona burgesa o noble?	ínc. 'IHS XPS Maria filius adiuvame. Per cotiflat'
<i>Florència V</i>	BNCF 886, ff. 12v-21v	València + Itàlia, s. xv-xvi	dona burgesa o noble?	ínc. 'IHS. Per a mal de morenes que fasen sanch'

<i>Nom convencional</i>	<i>Localització</i>	<i>Lloc i data</i>	<i>Autor</i>	<i>Anomenat</i>
<i>Miquel de Vilanova</i>	BV inc. 1, ff. 14v i Ir-Vlr	València, s. XV-XVI	Miquel de Vilanova, noble	inc. 'Recepta de l'engüent de l'alfaquí de Llauri per a naffres'
Alemaný d'Espanya	Hillgarth 1991: doc. 441, núm. 29 i 46	Mallorca, 1500	Alemaný d'Espanya, notari	<i>Raportori de medacines</i> ròtol da pregamí ab alguns rameys en madacina
Bernat Sans	Hillgarth 1991: doc. 492, núm. 2	Mallorca, 1506	Bernat Sans, burgès	libre [...] de madasinas
Joan Binimelis	Hillgarth 1991: doc. 601, núm. 4	Manacor, 1519	Joan Binimelis, prevere	dos qüerns [...] de algunes medicines
Antoni Moliner	Junyent 1943: núm. 278	Vic, 1534	Antoni Moliner, burgès	receptari
Pere Sabater	Junyent 1943: núm. 279	Vic, 1545	Pere Sabater, notari	Libre [...] de receptes
<i>Vic</i>	ABEV 191, ff. 153r-158r	Barcelona?, s. XVI-1	burgès?	inc. 'Mija tassa de las quatre ayguas cordials'

Notes: Dels testimonis conservats (en cursiva a la columna 'Nom convencional'), se n'indica la signatura (vegeu *Abreviatures*); de les atestacions documentals en inventaris de béns, la referència bibliogràfica de l'edició més recent o més completa d'aquests darrers. Els de *Florència I*, *París I*, *Galceran Marquet*, *València*, *Saragossa*, *misser Joan i Vic* formen part de miscel·lànies mèdiques 'domèstiques', elaborades o fetes elaborar per profans en medicina per al seu ús (Cifuentes en premsa). Els de *Joanot Valero*, *Saragossa* i *Sevilla II* són en manuscrits actualment no localitzats; del primer se'n conserva un microfilm complet. El de *Sevilla II* apareix als índexs d'Hernando Colón, però no es conserva a la Biblioteca Colombina. El de *València* ocupa uns folis molt desordenats que corresponen a l'inici del manuscrit on és copiat i se'n conserva una transcripció autògrafa de Josep Rodrigo Pertegàs (1854-1930) al ms. BC 3547. Els de *Florència III*, *IV* i *V* han estat localitzats per Montserrat Cabré (Univ. de Cantàbria), a qui agraïm que ens els hagi comunicat; vegeu el seu article en aquest mateix volum. El de *Florència III* és en un plec menut d'un manuscrit factici, que és ahora factici, amb els folis desordenats i intervencions en català, italià, castellà i llatí de diverses mans. La columna 'Anomenat' recull la forma com és anomenada l'obra als testimonis conservats o a les atestacions documentals; si manca, s'hi reproduïx l'incipit.

Claus: Occidental = De l'àrea del català occidental (oest del Principat, Andorra, França, País Valencià, Carxe). | Oriental = De l'àrea del català oriental (est del Principat, Catalunya Nord, Balears, l'Alguer). | Datació: s. XIV-1b = segon quart del s. XIV. – s. XV-m = mitjan s. XV. – s. XV-2 = segona meitat del s. XV. – s. XV-ex = final del s. XV. – s. XV-XVI = pas del s. XV al s. XVI.

Bibliografia (només edicions): *Barcelona* = Bordas et al. 1994. | *Bartomeu de Verí* = Tomàs – Coll 1982. | *Carles Desbac* = Seguí 2008: 118-122. | *Florència I* = Ramello 1994 (parcial); Avenoza 2006b (parcial). | *Galceran Marquet* = Cifuentes 2011-2013: 233, ap. 6 (parcial); Santanach en premsa (parcial). | *Joan Martina* = Perarnau 1992. | *misser Joan* = Moliné 1913-1914; Cifuentes – Carré, en prep. | *Joanot Valero* = Cifuentes – Córdoba 2011: 202-231. | *París I* = Soriano – Sabaté – Beltran 2002-2003: 333 (parcial). | *Ponç Deslleidó* = Soriano – Sabaté – Beltran 2002-2003: 344 (parcial). | *Vic* = Orriols 1993; Vila 2011.

Sciència.cat DB conté les descripcions de totes les obres, manuscrits i inventaris de béns d'aquesta taula amb la bibliografia extensa que aquí s'omet per raons d'espai.

El receptari domèstic, igual com el receptari professional, respon a les necessitats del compilador i del seu entorn, que en són els usuaris immediats. Unes necessitats que estan relacionades sobretot amb el manteniment de la salut, però també amb altres urgències de la unitat familiar, i tant relatives als humans com als animals. Era el manual d'autoajuda mèdica domèstica per antonomàsia, però no era l'únic llibre que es tenia a l'abast a les llars per a aquest objectiu. Els inventaris de béns indiquen que la presència a casa d'altres obres de medicina era habitual, més en els estrats adinerats, però de fet en tots els sectors socials. Hi eren especialment valorades les obres sobre el règim de vida, l'alimentació i la terapèutica (regiments de sanitat, herbaris, compendis de medicina pràctica, etc.), la majoria de les vegades en traducció al català. Eren obres tancades, que normalment es transmetien sense efectuar-hi ampliacions. Els receptaris complementaven aquestes obres des d'una concepció totalment oposada: eren obres obertes en les quals el compilador, i altres membres de la família i a vegades també els seus descendents, podien incorporar nous materials útils. El receptari, per modest que fos, esdevenia així una eina viva per a ús de la família (Cabré 2008: 48-50; 2011: 35-37).

Com s'ha vist, els autors i usuaris dels receptaris domèstics pertanyien a categories socials i a oficis diversos: a l'entorn de la casa reial, nobles, mercaders, 'ciutadans' indeterminats, juristes, notaris, membres de l'administració reial o municipal, del clergat secular rural i urbà, de l'administració de les catedrals i de les diòcesis, artesans... El contingut del receptari responia a les seves necessitats concretes, les de la seva persona, la seva família i, a vegades, el seu ofici. Aquest darrer àmbit, menys evident en els receptaris dels membres de l'elit, és ben visible en els dels artesans: no ho podem verificar en el del sabater Pere Riba (1395), perdut, però sí en el del tintorer Joanot Valero (1497), concebut en funció de totes les necessitats de l'artesà, tant personals i familiars com professionals (Cifuentes – Córdoba 2011: 122-134).³⁹

A l'espai domèstic les dones tenien un paper de primer ordre —més gran del que moltes de les fonts permeten veure— en la gestió de la salut de la unitat familiar, la del propi cos i els aspectes relacionats amb la reproducció i la dels fills menuts, igual com en la gestió de la casa (Ferragud 2007). El testimoni —certament tardà, però basat en fonts anteriors— de Miquel Agustí al seu *Llibre de secrets d'agricultura* (1617), on descriu en detall els coneixements que, en aquest àmbit, han de tenir les dones a

39. La ignorància sobre el gènere que demostra Iona McCleery a la seva ressenya d'aquesta edició (*Speculum*, 89, 2014, pp. 174-175) li impedeix veure aquest fet, d'altra banda gens sorprenent.

les explotacions rústiques, és ben eloqüent. En alguns estudis recents (Cabré 2008, 2011), les receptes i els receptaris mèdics medievals i renaixentistes han estat assenyalats com a fonts d'informació preciosa per a conèixer aquest tema. En efecte, tots els receptaris conservats, tant els professionals com els domèstics, contenen receptes per a la cura del cos de les dones, tant en els aspectes interns (ginecologia i obstetrícia) com externs (cosmètica), a l'època íntimament units, i també per a la cura dels infants. Però si als receptaris professionals aquests continguts servien al metge pràctic per a tractar els seus pacients, als domèstics —on solien ser més abundants i variats— evidenciaven tant la funció de manual d'autoajuda domèstica que tenien com la implicació de les dones en la transmissió del saber. No obstant això, en molt pocs casos és possible relacionar els receptaris mèdics coneguts amb dones com a autores-compiladores, eventualitat que sembla donar-se més a partir del segle XVI. Dels receptaris conservats, només Florència IV i Florència V tenen aquest perfil, i una sola de les atestacions documentals de receptaris domèstics (Clara Contastí) correspon a una dona, tot i que posseïa llibres que eren herència del seu difunt marit notari. Ara bé, sembla evident que som davant d'un problema de visibilitat documental provocat per dos fets: d'una banda, la immensa majoria dels inventaris de béns són a nom dels homes que encapçalaven les unitats familiars (el de Clara Contastí és una excepció justament per ser vídua) i, de l'altra, tal com hem dit abans, el receptari, per molt que pugui estar a nom del cap de casa, és una obra oberta a la intervenció de tots els membres de l'espai domèstic. Assumit tot això, els receptaris semblen de gran interès per a conèixer aquest espai, els intercanvis de sabers entre dones i el pas de la transmissió oral a la transmissió escrita d'aquests sabers femenins.⁴⁰

Per tot això no han d'estranyar les vies de transmissió d'aquests receptaris domèstics: en volums més aviat petits, aptes per a anotacions memorialístiques, d'una banda, i en els espais disponibles en tota mena de llibres que es tenien a mà, de l'altra. Els espais aprofitats a vegades eren tan minsos —marges de les pàgines, folis en blanc o de guarda, les mateixes cobertes, papers solts interfoliats— que tot just permetien anotar una o unes poques receptes mèdiques o casolanes que es desitjava tenir a mà. Tot i que aquestes recopilacions breus, detectades a l'àrea occitanocatalana des de les primeres dècades del segle XIV, no arriben a constituir un

40. Com s'ha dit abans, les dones catalanes joves també tenien a l'abast obres com el *Sefer ababat nashim* ('Llibre d'amor de dones'), amb una forma similar i potser poc posterior al *Tresor de pobres* de Pere Hispà i al *Llibre de receptes* de Gil de Portugal. Montserrat Cabré (Univ. de Cantàbria) té en curs l'edició i estudi dels receptaris de Florència IV i Florència V.

receptari, que ja hem vist que té un abast i una ambició diferents —la de constituir un manual d'usos domèstics en particular, però no únicament, de medicina— sí que beuen en la mateixa voluntat d'acumular sabers útils i potser en algun moment podien ser recopilades en net en conjunts més extensos dotats d'aquella ambició. Els llibres de biblioteca de totes les temàtiques eren aptes per a aquest tipus d'anotacions (Avenoza 1994, 2006a; Soriano – Sabaté – Beltran 2002-2003; a comparar amb Hunt 1990: 64-99 o Corradini 1997), però també ho eren els llibres professionals. Els notaris, en particular, pel mateix contacte amb els seus clients —un altre canal de transmissió oral—, ens n'han proporcionat una bona quantitat d'exemples als seus registres (edicions a Rodrigo 1930-1931; Furió 1981; Jordi 1981, 1982, 1983; o Pagarolas 1988, entre d'altres).

Els receptaris domèstics solen estar escrits en llengua vulgar, però s'hi detecta una certa presència, habitualment menor, dels fenòmens mixti-llingües català-llatí que es donen als receptaris professionals. Això no vol dir que no hi hagi receptaris domèstics en els quals el llatí tingui una presència significativa, però són l'excepció; una excepció clarament vinculada al perfil dels seus compiladors. En efecte, igual com en el receptari professional els físics-cirurgians, en particular, demostraven poder accedir, per la formació que tenien, a textos en llatí, en el cas del receptari domèstic una part dels extrauniversitaris —en termes d'educació mèdica— que els van compilar també hi podien accedir, per la mateixa raó. Es pot comprovar així en els receptaris dels juristes (Joan Martina i Bartomeu de Verí) i, en especial, en els dels clergues (Florència I i Barcelona), i també devia ser el cas dels notaris, no conservats. Les descripcions presents en els inventaris de juristes com Galceran Andreu o de clergues com Arnau de Conamina o Joan Baucells, més generoses del que era habitual, ho confirmen. La presència d'altres llengües vernacles diferents del català, com els eixarms en castellà del receptari de Florència IV, és més anecdòtica.

Els autors d'aquests receptaris domèstics pertanyen als principals sectors de la societat urbana, sobretot de les ciutats més importants però també d'algun altre nucli menor que es distingia per tenir un tràfec comercial destacat: vint mercaders, de Barcelona, Palma, Cervera i Catí; vint «ciutadans» o membres de l'elit burgesa dels quals no se'n concreta l'activitat, de Barcelona, València, Palma, Perpinyà i Vic; quatre juristes, de Barcelona, València, Manresa i Sabadell; sis notaris, de Barcelona, València, Palma, Perpinyà i Vic; un mestre racional, de Barcelona; dos menestrals, de València (tintorer) i Manresa (sabater); tres dones, una d'elles vídua de notari, les altres dues 'ciutadanes' o nobles, de Palma i potser de València; tres nobles, de València, Palma i Manresa; un burgès

o bé clergue, potser de Barcelona; dotze clergues, domiciliats a Barcelona, València, Palma i Vic, dels quals dos canonges, un ardiaca, dos rectors, quatre preveres i potser un canonista. Fins a sis d'aquests individus (dos mercaders, un burgès, dues dones i un clergue) van tenir activitat o es van establir a Itàlia, sobretot al sud de la península i a les illes.

A nou dels divuit testimonis conservats hi ha el nom de l'autor. En alguns casos, pocs, en una rúbrica inicial, com als receptoris dels juristes Joan Martina («Jo, Johan Martina, traladí asò ací d'un libra de madecina per tal que més de profit se'n saguesqua e que jo de nostro Senyor n'aga algun mèrit. Fou scomensat huy qu'era dimarts que taniem nou del mes de juny del l'any .M.CCCC.XXXIX. en Sabadel») i misser Joan («En nom de Déu et de la beneyta sa Mare e de tots los àngels e archàngels e de tots los sans e sa[n]tes de paradís, yo, micer Johan, comense aquest *Libre de re-septes* en l'ayn mil 466»). En alguns altres, el nom apareix en un colofó, com al de Joanot Valero («Aquest libre fon aquabat en lo tint de Sent Mori a .XXIII. dies del mes de gener, any .M.CCCC.LXXXXVII. Escrigué'l Juanot Vallero, de Sarión de Aragón») i també —encara que el colofó apareix en altres llocs del manuscrit miscel·lani— als de Galceran Marquet («Ego, Galserandus Marqueti, de loco Barchinone, scripsi totum istud volumen medicinalis et perfecí ipsum die jovis .xī^a. die julii anno ab Incarnati[one] Verbi misterio .M.CCC. nonagesimo secundo. Deo gracias») i Ponç Deslledó («A raquesta de l'honrat En Pons Deslledó, mercader e ciutadà de Mallorques, fon scrit lo present libre, appellat *De las donas*, per mans d'En Barthomeu Sorell, scrivent de la dita ciutat, lo jorn del beneït sant Tomàs de Nadal en l'any .M.CCCC.xxx. vuyt, les ànimas de aquests hajan repòs ab Déu. Amén»). Altres vegades, finalment, el nom apareix en altres elements de l'obra o del manuscrit: uns natalicis i obituàris (Bartomeu de Besalú), un cartell de desafiament («Cartell de desaffio de don Miquel de Vilanova al spectable comte de Oliva») o la mateixa titularitat d'un llibre de comptes (Bartomeu de Verí i Carles Desbac). Aquesta identificació de l'autor és especialment acurada en les professions de més èxit a l'entorn urbà (mercaders, juristes), però també se la fan seva els estrats inferiors, com —molt significativament, per la reivindicació de la tècnica i dels tècnics vigent en aquella societat— el dels menestrals (cas del tintorer). Les característiques codicològiques d'aquests volums, especialment si són autògrafs, inclosos els pertanyents a aquells estrats inferiors, informen de l'emergència d'uns autors que es reivindiquen i que reivindiquen el valor de la transmissió escrita del saber, del contenidor de sabers que és el llibre i, en particular, del tipus de llibre —d'obra— que és això que anomenem receptari. En efecte, alguns dels receptoris domèstics de la taula 3 són autògrafs (Florència I, París I, Joan

Sala, Joan Martina, Bartomeu de Besalú, Bartomeu de Verí, Joanot Valero, Carles Desbac, Florència IV, Florència V, Miquel de Vilanova, Vic) o bé han estat passats a net qui sap si per ells o per algun col·laborador (Galceran Marquet, Florència III, misser Joan); d'altres vegades, en canvi, el responsable de la còpia és un copista professional (Ponç Deslledó, València). Amb excepcions, el primer cas es dona més en els volums monogràfics i el segon en les miscel·lànies. No ens sembla casual que sovint, fins i tot en exemplars modestos, hi bateguin les característiques formals del llibre culte (Cifuentes – Córdoba 2011: 43-45, 53-54 i 139-140; analitzen aquest fet en el receptari de Joanot Valero).

Les fonts dels receptaris domèstics podien ser molt diverses. En general, les fonts universitàries hi estan menys presents que en els receptaris professionals, però això admet matisacions. Una anàlisi acurada dels testimonis conservats, que és una tasca àrdua i no sempre factible, pot aportar sorpreses inesperades, com el fragment (llibre II, cap. 3, rúbr. 1-2) de la *Chirurgia magna* de Bruno da Longobucco —l'únic conservat de la traducció catalana d'aquesta obra— inclòs com a anònim al receptari de Florència I.⁴¹ Els tractats mèdics llatins, sobretot els de caràcter pràctic com aquest, hi són més presents del que pot semblar, però sovint sense esmentar-los i no sempre literalment ni tampoc de primera mà. Entre aquests tractats pràctics, el *Thesaurus pauperum* és, sens dubte, el més utilitzat (vegeu l'apartat 2.2). Tanmateix, a l'hora d'analitzar les fonts mèdiques dels receptaris domèstics cal obrir el ventall a totes les obres que formaven part de les biblioteques dels extrauniversitaris que els van crear i emprar, també a les de caràcter divulgatiu, com ara les enciclopèdies, en les quals trobaven una eina assequible per a fer-se càrrec de tot el catàleg del saber i que també podien contenir receptes. En tenen les enciclopèdies llatines (Juan Gil de Zamora, Tomàs de Cantimpré, Bartomeu l'Anglès, Vincent de Beauvais, etc.) i també l'enciclopedisme en vulgar, a l'àmbit català representat pel *Crestià* de Francesc Eiximenis. Per això no ha d'estranyar que el receptari de Florència IV inclogui còpia d'un conjunt de receptes transmeses pel *Dotzè del Crestià* («Así trobaràs aquestes propietats retrates del *Dozèn del Crestià*», f. 10v, extretes del *Dotzè*, I.2, cap. 299, núm. x-xii).⁴²

41. Ramello 1994: 125, núm. 36-38. La identificació és nostra. Vegeu *Sciència.cat DB* op2528.

42. Alguns altres capítols del *Dotzè* i del *Segon del Crestià* i també del *Llibre dels àngels* d'Eiximenis contenen receptes. Agraïxo a Montserrat Cabré (Univ. de Cantàbria) la comunicació dels receptaris de Florència II, III, IV i V i a Sadurní Martí (Univ. de Girona) la localització del fragment en la part inèdita de l'obra i aquesta informació.

Tot i que més presents del que podria suposar-se, les fonts escrites no són les úniques que s'han de tenir en compte. Com s'ha vist abans, la importància del saber transmès per vies orals, que pot arribar a prendre forma de recepta escrita, s'ha destacat especialment en el cas de les dones, dipositàries de coneixements relacionats sobretot amb el part, la criança i les plantes medicinals, i en particular a l'espai domèstic (Cabrè 2008, 2011), però aquesta via de transmissió implicava tota mena d'individus i de coneixences: les receptes atribuïdes o, més aviat, transmeses per persones que no exercien la medicina presents tant als receptaris domèstics com als professionals o les que els notaris copiaven als seus registres havent-les obtingut, en part, dels seus clients⁴³ en proporcionen les evidències més clares. Als receptaris domèstics la majoria de les receptes són anònimes i és molt difícil precisar-ne l'origen, però n'hi ha algunes que criden l'atenció perquè estan posades a nom de persones concretes. Així, el receptari de misser Joan conté una recepta atribuïda a «la muler del rey En Ferrando», la reina Elionor d'Alburquerque; el de Bartomeu de Verí n'atribueix a María de Jassa, de Saragossa, a Joan d'Aragó, duc de Montblanc (Joan II), i a un «mongo de cartoixa», potser de Valldemossa; el de Carles Desbac, a «papa Borya», potser Alexandre VI; i el de Miquel de Vilanova, a «papa Benet», potser Benet XIII. Tanmateix, a part d'aquestes receptes assignades a persones no relacionades amb la pràctica mèdica, n'hi ha també d'atribuïdes a individus que devien exercir la medicina, si bé pràcticament sempre són extrauniversitaris: és ben possible que aquest fos el cas de «la dona de Billena» (i no 'de la ballena', com va editar Moliné 1913-1914: 418; Cifuentes 2013: 162) i del «moro d'Ondara», al receptari de misser Joan, i també el de «l'alfaquí de Llaurí», al de Miquel de Vilanova. El receptari de Joanot Valero proporciona una excepció a la regla, amb una recepta atribuïda a «mestre Grau de Fenoliet [Grau o Guerau de Fenollet], leciensiat en medezina», del qual s'expliciten intencionadament els prestigiosos graus acadèmics. Si els metges graduats són l'excepció —més als receptaris domèstics que als professionals—, els autors de la tradició universitària que s'hi citen també són ben pocs, i quan en alguna secció localitzada d'un receptari hi abunden, provenen del *Thesaurus pauperum*, com al de Joanot Valero o al de Florència V. El més habitual és que aquestes autoritats mèdiques siguin molt poques i es limitin a les més cèlebres: Hipòcrates (Joan Martina, misser Joan), Galè (Miquel de Vilanova), Rasís (Miquel de Vilanova, Joanot Valero) o Avi-

43. Les recollides pel notari de Barcelona Antoni Benet Joan (fl. 1483-1535), en part publicades, amb una transcripció molt millorable, per Jordi 1982 i 1983, en són un valuós exemple. Vegeu *Sciència.cat* DB nom286.

cenna (Florència I). Hi ha excepcions que confirmen la regla, com les receptes atribuïdes a Arnau de Vilanova al receptari de Galceran Marquet (Cifuentes 2011-2013: 233) o al «magister de Sancta Sophia» (Marsilio o Galeazzo di Santa Sofia) al de Bartomeu de Verí. En qualsevol cas, totes aquestes al·lusions a l'autoria de les receptes, siguin del tipus que siguin, el mateix respecte per les parts de la recepta i l'ús d'expressions formulàries a la declaració d'eficàcia final —encara que la majoria de les vegades es limitin a la simplíssima «Provat és»— informen d'una imitació deliberada de les formes cultes —certament emprades amb més rigor al receptari professional però també presents al receptari domèstic— i, per tant, de la seva recepció o 'popularització'.

Igual com s'ha vist en el receptari professional, el domèstic sol contenir complements a les receptes que n'amplien l'abast, sobretot si es copia en un volum independent. Però, a diferència del primer, als receptaris domèstics els complements no són únicament de caràcter tècnic —i aquests quan hi són, tenen un to més simple o 'divulgatiu' que en aquells—, sinó que inclouen un ventall molt ampli de coses que poden ser útils al compilador, que considera aquestes obres —i més encara quan són volums monogràfics— aptes per a apuntar-hi tot tipus d'elements que vol tenir a mà. És cert que més continguts dels que podria semblar —de cosmètica, alquímia, astrologia, màgia, cuina o sanejament— tenen relació amb la medicina, atès que aporten una terapèutica alternativa i, en última instància, el galenisme emmarca tot d'accions quotidianes vinculades a la salut (Cabrè 2011: 28-29), però els complements que hi pot haver en aquests receptaris poden anar, realment, més enllà d'aquests objectius: contenen no únicament obretes que proporcionen un coneixement teoricopràctic bàsic del pronòstic (tractadets d'orines i polsos més o menys procedents de la medicina acadèmica) i el calendari mèdic (taules dels dies crítics), les virtuts d'herbes (del romaní o de la sàlvia, o diversos extrets del *Màcer*) o d'animals (com les *Propietats de la despulla de la serp* de Johannes Paulinus), o bé fragments astrològics o alquímics diversos, útils per a la pràctica de la flebotomia o la terapèutica, sinó també multitud de fórmules magicocrecencials per a intervenir en la salut o en altres àmbits (com les editades per Romeu 1994 o Llobet 2002 i als reculls de receptes esparses citats abans; a comparar amb Hunt 1990: 78-99), receptes de cosmètics (per a dones i homes), casolanes (eliminació de plagues, conservació de teixits o del vi, etc.), de tinta, de cuina o confiteria (com les dels receptaris de París I o de Galceran Marquet, les darreres editades per Santanach en premsa), per a la preparació del vi o de begudes fetes a partir del vi (piment) i per a animals (als de Joan Martina, Bartomeu de Verí, Joanot Valero, Florència IV, etc.), preceptes morals, ora-

cions i compendis catequètics o litúrgics (al de Florència I, etc.), o fins i tot poemes (al de Florència I, editats a Avenoza 2006b: 81-82 i al RIALC amb una datació del manuscrit massa tardana). Tots aquests elements es copien sense ordre, tal com vénen a coneixença del compilador, i quan als volums monogràfics s'intenta establir una distribució de temes, les addicions successives als espais lliures la cancel·len i evidencien que tot és o acaba sent una única obra. D'altra banda, als receptaris domèstics ni el compilador ni els altres usuaris que puguin tenir no afegeixen als marges l'anotació tècnica que pot haver-hi als receptaris professionals. La gran majoria de les vegades, en aquests receptaris l'anotació marginal es limita a simples marques d'atenció, i també hi manca la il·lustració.

3. EL RECEPTARI MÈDIC, EXPONENT D'UNA MEDICINA 'VERNACLA'

3.1. *Autor, text, edició*

En l'anàlisi precedent hem anat descobrint un perfil d'autor complex. Al receptari mèdic, autor i usuari es confonen (Cabré 2011: 36), però potser no sempre. Més encara: l'autor no ho és de les receptes i les obretes que conté, sinó de la tria dels materials i de la seva disposició, és a dir, del conjunt com a tal —per ser més exactes, del conjunt inicial. D'entre els diversos tipus d'autor que va definir Bonaventura, el del receptari mèdic és un compilador (Parkes 1976; Minnis 1979): el que reuneix en un sol cos d'obra materials d'altri que copia de diversos llocs. No és, però, com s'ha suposat, un compilador que té una actitud passiva davant la transmissió escrita del saber, l'escriptura mateixa i el producte llibre; al contrari, els valora i molt, pot dir-se que amb la fe del convers, del que n'ha descobert les possibilitats i té la ferma intenció de servir-se'n.

L'autoria real de les receptes i de les obretes que sovint contenen aquests receptaris és secundària, i només s'explicita en alguns casos, que solen coincidir bé amb persones de l'entorn del compilador, tant metges com profans, bé amb autors molt famosos, de l'època o de temps anteriors. El que no és secundari, però, és el conjunt d'operacions que fa el compilador amb si mateix i amb l'obra que està produint, si bé no sempre són evidents; un conjunt d'operacions que palesen l'emergència d'un autor que crea i transmet saber sense estar vinculat als cercles que creen i transmeten saber. En introduir una rúbrica inicial o un colofó en els quals informa del títol i el caràcter de l'obra, de la data en què la comença i del seu nom, el compilador reivindica la seva obra i a si mateix com un autor que no només compila sinó que també crea. Crea una obra, un 'llibre'

que —n'està convençut—, de manera similar als que produeixen els universitaris, transmet uns sabers valuosos. Per això les característiques de la compilació i les de la còpia tenen com a referents els llibres universitaris. Un referent tan difús com es vulgui, però que és palès en la forma canònica d'ordenar els materials —encara que sigui inconstant—, en la de presentar-los, amb rúbriques, caplletres i altres elements libraris i textos amb una estructura i unes expressions codificades, i en la de copiar-los, amb una escriptura formalitzada que, a més d'indicar la difusió de l'alfabetització, posa de manifest l'adaptació escripturària que, a l'àmbit librari, impulsen els nous sectors socioculturals als quals pertanyen els autors imposant-hi el filó cursiu i el semicursiu.

El receptari mèdic que crea aquest autor-compiler no és una obra tancada, destinada, en principi, a transmetre's com a tal. Al contrari, és una obra viva, oberta a continuacions efectuades per la mateixa o altres mans, en altres llengües i tot, que se senten lliures per afegir-hi més material o aclariments que tenen el convenciment que enriqueixen el producte. Pot disposar d'una rúbrica inicial, però és més estrany que tingui un colofó que la tanqui, i quan hi és sol quedar anul·lat per les addicions posteriors. És una obra que, en principi, no s'elabora pensant en la seva transmissió, però sí en una llarga utilització, per part de l'autor i dels seus hereus, a l'obra o a la família. Aquesta llarga vigència és evident en les addicions d'altra mà de nous materials i de recursos pràctics que en faciliten l'ús (foliacions, índexs). Ara bé, el fet que, en general, no s'elaborés pensant en una possible transmissió no significa que, en alguns casos, aquesta no és donés i, fins i tot, que l'autor no la preveïés. En efecte, hi ha indicis de transferència de receptaris, que segurament es limitava als cercles laborals i familiars o a la seva rogalia: els receptaris que ens han arribat en còpies en net així ho fan sospitar, i que era així almenys en alguns casos ho confirmen testimonis conservats com el de Joanot Valero, segurament transmès a través del canal gremial (Cifuentes – Córdoba 2011: 52-54), i, molt probablement, els de mestre Miquel (una recepta la «met en memoria per als meus amichs», segurament col·legues, a Sorní – Suñé 1990: 9-10 i Avenoza 2006a: 35-36) o de Galceran Marquet.

Autor i usuari, per tant, no sempre es confonen, però sí que pertanyen a un mateix sector sociocultural, el dels extrauniversitaris —en medicina, si més no. Aquells que en algunes obres del segle XIII escrites per universitaris eren anomenats 'pobres', en al·lusió a la manca de formació acadèmica però també a la voluntat d'enriquir-se' que tenien, d'obtenir aquells coneixements reglats que els faltaven, amb la intenció de beneficiar-se'n en la vida quotidiana i en l'àmbit professional, i de fer-ne una font de promoció social. Amb l'interès per la salut i per a trobar els mitjans per a

garantir-la col·locat molt amunt en l'escala de preocupacions de la nova societat urbana de l'Europa d'aquell segle XIII i següents, del qual l'art i la literatura es fan ressò, aquests 'pobres' són els creadors d'unes eines noves —per bé que amb models anteriors i coetanis— que els permeten gestionar la pròpia salut i la de la pròpia família o bé ser un metge acceptat pels pacients tot i no posseir graus acadèmics. És un sector social que, en termes de formació, es troba a la cruïlla entre dos mons i, per això, no ha d'estranyar que el nou gènere mèdic que crea també s'hi situï, i que estigui construït amb elements de la medicina universitària, elements de la medicina popular i elements magicocreencials, que hi conviuen en un tal grau d'harmonia que sorprèn i desorienta els estudiosos, que sovint hi han vist una 'pobresa' ben poc atractiva.

Sorpresa i desorientació que són fruit d'una manca de comprensió del gènere, que ha conduït a confondre entre elles les dues variants que s'hi poden identificar (Cifuentes 2013) i fins i tot el mateix gènere amb altres que tenen una forma similar, però objectius ben diferents, per molt que a vegades comparteixin, ja a l'època, el nom de 'receptari' precisament per analogia. Aquest nom, corrent en la recerca actual per comoditat —però també per aquella mateixa incomprensió—, difumina els que a les fonts li són aplicats de 'llibre de receptes' o 'llibre de medecines', si bé permet un tractament unitari dels testimonis més extensos i dels que no ho són tant.

Els problemes en l'estudi i en la classificació del gènere han tingut conseqüències en la manera com s'han editat els receptaris mèdics. En efecte, el receptari mèdic, per les característiques que té, per la forma com ha estat elaborat i per les condicions de transmissió dels materials que inclou, requereix un tractament editorial diferent del que s'aplica a les obres tancades i amb fonts transmeses de manera més estàtica, tal com ha estat assenyalat per diversos autors (entre d'altres, Voigts 1982; Rapisarda 1996; i Cabré 2011: 27). L'escriptura elemental de base, pròpia dels semialfabetes, amb un ús vacil·lant del codi de les abreviatures, que es troba sobretot als receptaris que no ens han arribat en còpies en net, ofereix ja d'entrada unes dificultats desconegudes en altres tipus d'obres i exigeix a l'editor un grau de flexibilitat poc amic de cartesianismes, fins al punt que convé que vulgui i sàpiga congeniar amb aquell tipus d'autor tan particular. Però les dificultats paleogràfiques d'alguns dels testimonis conservats, tot i les implicacions que tenen a l'hora de fixar el text, no són les més greus. El sistema d'elaboració de l'obra, amb un reciclatge continu i gens lineal de materials de procedència molt diversa, ofereix encara més dificultats. L'editor ha de fer-se càrrec que una obra així té continguts d'origen oral i escrit, procedents de llocs diversos i de temps diversos —amb conseqüències en la llengua i en l'*scripta*—, i transmesos per

mans que tenien una actitud laxa davant del text —precisament per considerar-lo tan pròxim—, molt diferent de la que mostrarien amb una obra acadèmica o literària. L'editor, d'altra banda, ha de tenir els coneixements adequats, no únicament paleogràfics o lingüístics, sinó també d'història de la medicina i de la tècnica i, naturalment, del mateix gènere, millor encara si són comparats. En definitiva, comprendre el gènere en permeirà una valoració, una edició i un ús més correctes, tant en els estudis històrics com en els filològics.

3.2. *Per a comprendre el gènere*

El gènere que aquí anomenem 'receptari mèdic', les característiques del qual hem exposat en aquest estudi, no és una simple transposició de gèneres universitaris com manta vegada s'ha suposat. La llengua vernacla o vulgar hi té una presència molt destacada, la majoria de les vegades gairebé exclusiva, si bé això no implica que el llatí en sigui del tot absent. El llatí no únicament és emprat en alguns textos complementaris i en alguns passatges o fragments de molts receptaris mèdics, sinó que també ho va ser de manera majoritària, fins i tot exclusiva, en alguns testimonis del gènere. Caldria preguntar-se si no és en aquests testimonis llatins que es produeix una transposició a la llengua acadèmica d'un gènere que funciona substancialment en vulgar, en lloc de tenir-los, més o menys obertament, per receptaris més 'purs'. En qualsevol cas, sembla evident que la coexistència del vulgar i del llatí —que sovint, però no sempre, està en funció del grau de formació mèdica que els autors-compiladors posseïen— és indicadora de l'equivalència substancial dels dos codis lingüístics que Voigts (1996) va observar a les traduccions mèdiques angleses.

El receptari mèdic, doncs, no és un gènere únicament en vulgar, però sí essencialment en vulgar. Ara bé, aquella coexistència de llatí i vulgar que hi és tan freqüent, igual com la coexistència entre diversos idiomes vernacles en alguns testimonis, el diferencien, ja d'entrada, de les obres acadèmiques i també de les traduccions d'aquestes obres al vulgar, com li'n diferencien també la manera d'elaborar-se i les condicions de transmissió dels seus continguts, en definitiva l'actitud dels autors-compiladors davant l'obra. Aquestes característiques diferencials s'expliquen perquè som davant d'un gènere 'vernacle', no pas per la llengua en què és elaborat, que ja hem vist que, tot i les proporcions diverses d'una i altra, no és determinant, sinó per ser concebut des de fora de la institució universitària. Un gènere concebut per autors/usuaris extrauniversitaris en funció de les seves necessitats i interessos i del lloc que ocupen en la transmissió del saber a partir de les darreres dècades del segle XIII, i és aquest fet el que té

implicacions inevitables en la seva configuració, des de la tria i l'ordenació del material fins als vehicles lingüístics i les formes expressives. Entès així, el receptari mèdic no pot ser tingut com una obra 'pobra', 'divulgativa', 'perifèrica' o 'regional', uns epítets que, deixant de banda que reflecteixen tot d'incomprensions i prejudicis, en realitat revelen, sense voler-ho, la importància extraordinària que té aquest gènere per a la història de la medicina i de la salut en uns moments crucials del naixement d'un nou sistema mèdic en el qual, al cap i a la fi, avui encara confiem.

Entendre el receptari mèdic com un gènere 'vernacle' no és tan sorprenent després que la gran quantitat d'estudis sobre la vernacularització del saber que hi ha hagut en els últims temps ha fet veure que aquest fenomen mai no va ser simple divulgació dels coneixements universitaris, sinó també una plataforma capaç de promoure socialment i professionalment els individus, els quals, per això, van dotar la ciència i la tècnica en vulgar d'una personalitat pròpia incompatible amb el concepte de divulgació. La consciència d'aquests fets, més complexos encara en la filosofia o la teologia, on les obres i, fins i tot, les propostes personals d'alguns autors van ser clarament concebudes per laics i per a laics, ha conduït a ampliar la comprensió de 'vernacle' més enllà de la llengua per a entendre-hi el que no és altra cosa que creació autònoma del saber respecte del focus universitari. Obres com les de Marguerite Porete, Arnau de Vilanova, mestre Eckhart, Francesc Eiximenis o Vicent Ferrer, o bé la fenomenal proposta que és l'Art general de Ramon Llull, permeten parlar de filosofia 'vernacla' i de teologia 'vernacla', i així s'ha fet obertament en algun d'aquests casos.⁴⁴

No ens consta que s'hagi aplicat el concepte 'vernacle', entès així, al dret i a la medicina, que completarien el ventall de les facultats de la universitat medieval, però no sembla que sigui impossible fer-ho.⁴⁵ En aquest sentit, caldria considerar si les obres per a 'pobres' del segle XIII no van ser, en realitat, altra cosa que el desbrossament d'un camí que, eixamplat després amb la difusió de l'ús de les llengües parlades, ja menava en aquesta direcció. Des d'aquest punt de vista, el receptari mèdic no es pot

44. Per a la ciència i la tècnica en català, vegeu Cifuentes 2006. Per a la filosofia i la teologia 'vernacles', proposant entendre el lullisme en aquest context, M. Pereira 2012 i la bibliografia que cita. Per a la teologia 'vernacla', Corbari 2013. Per a Llull com a escriptor 'vernacle', Badia – Santanach – Soler 2016. Aquesta comprensió de l'Art lulliana ja havia estat avançada per Hames 2003.

45. Entre els modernistes sí que s'ha explorat aquest concepte, però aparentment no amb l'amplitud que l'entenem aquí. Així, Mary Fissell (1992 i 2011) utilitza els conceptes 'vernacle' i 'popular' per a referir-se a les obres mèdiques impreses a Anglaterra per al públic extrauniversitari profà en medicina.

entendre com un extraordinari exemple de medicina ‘vernacle’? Segui com sigui, és un gènere que ens obliga a veure que, a l’Europa dels darrers segles medievals i del Renaixement, els processos d’elaboració i de transmissió del saber van ser més complexos del que s’ha suposat.

SIGLES DE BIBLIOTEQUES I ARXIUS

ABEV	Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic (Vic)
ACAN	Arxiu Comarcal de l’Anoia (Igualada)
ACB	Arxiu de la Catedral de Barcelona (Barcelona)
ACBG	Arxiu Comarcal del Bages (Manresa)
ACM	Arxiu Capitular de Mallorca (Palma)
ADM	Arxiu Diocesà de Mallorca (Palma)
ADPO	Archives Départementales des Pyrénées-Orientales (Perpinyà)
ADS	Arxiu Diocesà de Solsona (Solsona)
AHCB	Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (Barcelona)
BAV	Biblioteca Apostolica Vaticana (Vaticà, Roma)
BC	Biblioteca de Catalunya (Barcelona)
BCP	Biblioteca Comunale di Palermo in Casa Professa (Palerm)
BCT	Biblioteca Capitular de la Catedral de Toledo (Toledo)
BCZ	Biblioteca Capitular de la Catedral de Zaragoza (Saragossa)
BHUV	Biblioteca Històrica de la Universitat de València (València)
BJ	Biblioteka Jagiellońska (Cracòvia)
BNCF	Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze (Florència)
BNE	Biblioteca Nacional de España (Madrid)
BnF	Bibliothèque nationale de France (París)
BNN	Biblioteca Nazionale di Napoli Vittorio Emanuele III (Nàpols)
BV	Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu (València)
Classense	Biblioteca Classense (Ravenna)
Col·l. Martí	Antiga col·lecció particular de Josep M. Martí i Terrada (Puigcerdà)
Col·l. Perelló	Antiga col·lecció particular del Dr. Perelló (Muro, Mallorca)
Colombina	Biblioteca Colombina (Sevilla)
Inguimbertaine	Bibliothèque Inguimbertaine (Carpentràs)
Laurenziana	Biblioteca Medicea Laurenziana (Florència)
Newberry	Newberry Library (Chicago)
NLM	National Library of Medicine (Bethesda, MD)
Riccardiana	Biblioteca Riccardiana (Florència)
RNL	Russian National Library [Rossijskoj Nacional’noj Biblioteke] (Sant Petersburg)
UCLA-Bio	Louise M. Darling Biomedical Library (University of California Library, Los Angeles)

BIBLIOGRAFIA

- Alonso Almeida, Francisco – Cabrera Abreu, Mercedes, 2002. «The formulation of promise in medieval English medical recipes: a relevance-theoretic approach», *Neophilologus*, 86, pp. 137-154.
- Arroyo Ilera, Fernando – Cabanes Pecourt, María Dolores, 1971. «Notas sobre un recetario valenciano del siglo xv», dins *III Congreso Nacional de Historia de la Medicina: actas (Valencia, 10-12 de abril de 1969)*, vol. 2: *La medicina, la ciencia y la técnica en la historia valenciana*, Madrid: Sociedad Española de Historia de la Medicina, pp. 67-71.
- Avenoz, Gemma, 1994. «Anotacions lèxiques extretes de mss. catalans medievals: món vegetal», *Verba*, 21, pp. 303-337.
- Avenoz, Gemma, 1996. «Del calaix de l'apotecari i de l'especier», dins *Scripta Philologica in memoriam Manuel Taboada Cid*, ed. Manuel Casado Velarde, vol. 2, la Corunya: Universidade da Coruña, pp. 781-804.
- Avenoz, Gemma, 2006a. «El médico y sus recetas: la precisión del lenguaje verbal», *Verba*, 33, pp. 31-48.
- Avenoz, Gemma, 2006b. «Poemes catalanooccitans del s. xiv en un manuscrit florentí: edició i estudi de 'Na dolsa...', primer del recull», dins *Trobadors a la Península Ibèrica: homenatge al Dr. Martí de Riquer*, ed. Vicenç Beltran – Meritxell Simó – Elena Roig, Barcelona: PAM, pp. 73-90.
- Bach i Riu, Antoni, 1984. «Arxiu de la Casa Pallerès [sic] de Solsona, dipositat a l'Arxiu Diocesà de Solsona», *Gimbernat*, 1, pp. 1-7.
- Badia, Lola – Santanach, Joan – Soler, Albert, 2016. *Ramon Llull (1232-1316) as a Vernacular Writer: Strategies of Composition, Dissemination and Expression for Communicating a New Kind of Knowledge*, Londres: Tamesis.
- Batlle i Prats, Lluís, 1978. «Inventari dels béns de Guillem de Coll, apotecari-especier de Girona (1454)», *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, 6, pp. 197-213.
- Beaujouan, Guy, 1966 [1957]. «La science dans l'Occident médiéval chrétien», dins *Histoire générale des sciences*, dir. René Taton, vol. 1, 2a ed. revisada, París: PUF, pp. 582-652.
- Betí, Manuel, 1920-1922. «Notícies de llibres tretes dels arxius del Maestrat», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, 6, pp. 313-319.
- Blasco Orellana, Meritxell, 2015. *Recetario médico hebraicocatalán del siglo XIV (descripción, traducción y estudio)*, Barcelona: Trialba (Catalonia hebraica et aragonalia, I).
- Bordas Casaprima, Marta – Martín Gallardo, M.ª José – Urbano Flores, M.ª Ángeles – Escudero Mendo, M.ª Asunción, 1994. «Análisis del recetario contenido en el manuscrito 490 de la Biblioteca de Catalunya», *Butlletí de la Societat d'Amics de la Historia i de la Ciència Farmacèutica Catalana*, 3/7, pp. 36-45.
- Bover de Rosselló, Joaquim M., 1868. *Biblioteca de escritores baleares*, 2 vols., Palma: Impr. Pere Josep Gelabert [reimpr. facs. Barcelona – Sueca: Curial, 1976].

- Braekman, Willy L., 1970. *Middel nederlandse geneeskundige recepten: een bijdrage tot de geschiedenis van de vakliteratuur in de Nederlanden*, Gant: Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Disponible a internet: <http://www.dbnl.org/tekst/_mid003midd01_01/> [consulta: 7 de juny de 2016].
- Brunel, Clovis, 1956. *Recettes médicales, alchimiques et astrologiques du XVe siècle en langue vulgaire des Pyrénées*, Tolosa de Llenguadoc: Édouard Privat.
- Büchi, Jakob, 1982-1986. *Die Entwicklung der Rezept- und Arzneibuchliteratur*, 3 vols., Zurich: Juris.
- Caballero Navas, Carmen, 2004. *The Book of Women's Love and Jewish Medieval Medical Literature on Women*: Sefer Ahavat Nashim, Londres – Nova York: Kegan Paul.
- Caballero Navas, Carmen, 2012. «Las lenguas científicas de las comunidades judías catalanas en la baja Edad Media», dins *El saber i les llengües vernacles a l'època de Lluï i Eiximenis: estudis ICREA sobre vernacularització*, ed. Anna Alberni – Lola Badia – Lluís Cifuentes – Alexander Fidora, Barcelona: PAM, pp. 331-345.
- Cabré i Pairet, Montserrat, 2008. «Women or healers? Household practices and the categories of health care in late medieval Iberia», *Bulletin of the History of Medicine*, 82, pp. 18-51.
- Cabré i Pairet, Montserrat, 2011. «Las prácticas de la salud en el ámbito doméstico: las recetas como textos de mujeres (s. XIV-XVII)», dins *La mujer en la ciencia: historia de una desigualdad*, ed. Begoña Crespo García – Inés Lareo Martín – Isabel Moskowich-Spiegel Fandiño, Munich: LINCOM GmbH, pp. 25-41.
- Canibell i Masbernat, Eudald, 1918. *Bibliografia medical de Catalunya: inventari primer, pres dels llibres antics i moderns presentats en l'Exposició Bibliogràfica anexa al Segon Congrés de Metges de Llengua Catalana celebrat a Barcelona del 21 al 28 de juny de 1917 (cedulari posat en ordre alfabètic d'autors, entitats i noms geogràfics)*, Barcelona: Associació General de Metges de Llengua Catalana.
- Cardoner i Planas, Antoni, 1973. *Història de la medicina a la Corona d'Aragó (1162-1479)*, Barcelona: Scientia.
- Carroll, Ruth, 1999. «The Middle English recipe as a text-type», *Neuphilologische Mitteilungen*, 100/1, pp. 27-42.
- Cifuentes i Comamala, Lluís, 2000a. «La promoció intel·lectual i social dels barbers-cirurgians a la Barcelona medieval: l'obrador, la biblioteca i els béns de Joan Vicenç (fl. 1421-1464)», *ATCA*, 19, pp. 429-479.
- Cifuentes i Comamala, Lluís, 2000b. «La medicina en las galeras de la Corona de Aragón a finales de la Edad Media: la caja del barbero y sus libros», *Medicina & Historia*, 4a època, 4, pp. 1-15.
- Cifuentes i Comamala, Lluís, 2006 [2002]. *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, 2a ed. revisada i ampliada, Barcelona – Palma: Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears [ed. original: 2001 (=2002)].

- Cifuentes i Comamala, Lluís, 2007. «L'ús del català en les obres científiques i pràctiques a finals de l'Edat Mitjana», dins *Speculum al foder*, ed. Anna Alberni, Belcaire d'Empordà: Vitel·la, pp. 115-127.
- Cifuentes i Comamala, Lluís, 2008. «La ciencia en vulgar y las élites laicas, de la Edad Media al Renacimiento», dins Juan Vallés, *Regalo de la vida humana*, ed. Fernando Serrano Larráyz, vol. 2, Pamplona – Viena: Gobierno de Navarra – Österreichische Nationalbibliothek, pp. 123-148.
- Cifuentes i Comamala, Lluís, 2010. «Estratègies de transició: pobres i versos en la transmissió extraacadèmica del saber a l'Europa llatina tardomedieval», dins *Translatar i transferir: la transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*, ed. Anna Alberni – Lola Badia – Lluís Cabré, Santa Coloma de Queralt – Tarragona: Obrador Edendum – Universitat Rovira i Virgili, pp. 241-263.
- Cifuentes i Comamala, Lluís, 2011-2013. «La bibliografia mèdica catalana d'Arnau de Vilanova: estat de la qüestió i nous textos (amb una nota sobre la difusió a Catalunya d'una *Vida* d'Arnau)», *ATCA*, 30, pp. 191-238.
- Cifuentes i Comamala, Lluís, 2013. «El manuscrit del receptari de misser Joan», dins *La Corona catalanoaragonesa, l'Islam i el món mediterrani: estudis d'història medieval en homenatge a la Doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol*, ed. Josefina Mutgé i Vives – Roser Salicrú i Lluch – Carles Vela i Aulesa, Barcelona: CSIC, pp. 155-167.
- Cifuentes i Comamala, Lluís, en premsa. «Les miscel·lànies mèdiques medievals en català: una proposta de classificació», dins *Formació, organització i transmissió del saber a l'Edat mitjana i al Renaixement*, ed. Isabel Müller – Frank Savelsberg, Berlín: De Gruyter.
- Cifuentes i Comamala, Lluís – Córdoba de la Llave, Ricardo, 2011. *Tintorería y medicina en la Valencia del siglo XV: el manual de Joanot Valero*, Barcelona: CSIC (Anejos del Anuario de Estudios Medievales, 70).
- [Collell, Jaume], 1892. *Tresor de pobres compilat per Pere Hispano (Papa Joan XXI): versió catalana del segle XIV*, Barcelona: Impr. Fidel Giró (Biblioteca de la Revista Catalana).
- Colón i Domènech, Germà, 1992. «Una altra vegada 'atovar' en el *Curial e Güelfa*», *ATCA*, 11, pp. 378-384.
- Comenge i Ferrer, Lluís, 1899. *Receptari de Manresa (siglo XIV)*, Barcelona: Est. Tip. Enrique Redondo.
- Corbari, Eliana, 2013. *Vernacular Theology: Dominican Sermons and Audience in Late Medieval Italy*, Berlín: De Gruyter.
- Cornagliotti, Anna, 1994. «Il trattato delle erbe della Biblioteca Comunale di Palermo (ms. Qq A 13): un ricettario catalano», dins *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco: atti del V Convegno dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*, ed. Carlos Romero – Rossend Arqués, Pàdua: Programma, pp. 103-119.
- Cornet i Arboix, Ramon N. – Torras i Serra, Marc, 2005. *El Receptari de Manresa (s. XIV)*, 2 vols., Manresa: Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut.

- Coromines i Balletbò, Marcel, 1994. *Aspectes socio-sanitaris del Fons Pallarès (Solsona, 1450-1855)*, tesi doctoral de la Universitat de Barcelona.
- Corradini Bozzi, Maria Sofia, 1997. *Ricettari medico-farmaceutici medievali nella Francia meridionale*, Florència: Leo S. Olschki.
- Costa, Stefania, 1994. *Ricettari medievali per arti e per farmacia: bibliografia e saggio di testi*, tesi de llicenciatura de la Università degli Studi di Torino.
- Crisciani, Chiara, 2015. «Ricette e medicina: tre zibaldoni nel Quattrocento», *Doctor Virtualis*, 13, pp. 11-37.
- Delatte, Louis – Opsomer-Halleux, Carmélia, 1981. «Ancient medical recipes and the computer: the Theorema project», *Pharmacy in History*, 23, pp. 87-89.
- Duran i Sanpere, Agustí, 1917. «Notícia de llibres en inventaris de Cervera», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, 4, pp. 127-135.
- Eamon, William, 1994. *Science and the Secrets of Nature: Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture*, Princeton: Princeton University Press.
- Escudero Mendo, M.ª Asunción, 1993. *Manuscritos de la Biblioteca de Catalunya de interés para la Farmacia y las Ciencias Médicas: en particular el Tesoro dels pobres*, tesi doctoral de la Universitat de Barcelona.
- Ferragud Domingo, Carmel, 2007. «La atención médica doméstica practicada por mujeres en la Valencia bajomedieval», *Dynamis*, 27, pp. 133-155.
- Ferrer Gimeno, M.ª Rosario, 1993. *La lectura en Valencia (1416-1474): una aproximación histórica*, tesi doctoral de la Universitat de València.
- Fissell, Mary, 1992. «Readers, texts, and contexts: vernacular medical works in Early Modern England», dins *The Popularization of Medicine, 1650-1850*, ed. Roy Porter, Londres: Routledge, pp. 72-96.
- Fissell, Mary, 2011. «Popular medical writing», dins *Cheap Print in Britain and Ireland to 1660*, ed. Joad Raymond, Oxford: Oxford University Press (The Oxford History of Popular Print Culture, 1), pp. 417-430.
- Font i Sagué, Norbert, 1908. *Historia de les ciències naturals a Catalunya, del segle IX al segle XVIII*, Barcelona: La Hormiga de Oro [reimpr. Barcelona: Altafulla, 1978].
- Furió, Antoni, 1981. «Receptes farmacèutiques en un protocol del segle xv», *Butlletí Municipal* [de Sueca], 20, p. 6.
- García, Angelina, 1974-1975. «Tres bibliotecas de médicos valencianos renacentistas (Luis Alcañiz, Pere Pintor y Pere Martí)», *Asclepio*, 26-27, pp. 527-546.
- García Ballester, Luis, 1966-1967. «Tres bibliotecas médicas en la Valencia del siglo xv», *Asclepio*, 18-19, pp. 383-405.
- García Ballester, Luis, 2001. *La búsqueda de la salud: sanadores y enfermos en la España medieval*, Barcelona: Península.
- Gutiérrez del Caño, Marcelino, 1913. *Catálogo de los manuscritos existentes en la Biblioteca Universitaria de Valencia*, 3 vols., València: Librería Maragat.
- Hames, Harvey, 2003. «The language of conversion: Ramon Llull's Art as a vernacular», dins *The Vulgar Tongue: Medieval and Postmedieval Vernacularity*, ed. Fiona Somerset – Nicholas Watson, University Park (PA): Pennsylvania State University Press, pp. 43-56.

- Hargreaves, Henry, 1981. «Some problems of indexing Middle English recipes», dins *Middle English Prose: Essays on Bibliographical Problems*, ed. A. S. G. Edwards – Derek A. Pearsall, Nova York: Garland, pp. 91-113.
- Hernando i Delgado, Josep, 1995. *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XIV*, 2 vols., Barcelona: Fundació Noguera.
- Herrera, M.ª Teresa – González de Fauve, M.ª Estela (dir.), 1997. *Textos y concordancias electrónicos del Corpus Médico Español*, Madison: The Hispanic Seminary of Medieval Studies (CD-ROM). Disponible a internet: <<http://www.hispanicseminary.org/t&c/med/index-es.htm>> [consulta: 7 de juny de 2016].
- Hillgarth, Jocelyn N., 1991. *Readers and Books in Majorca (1229-1550)*, 2 vols., París: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Hunt, Tony, 1989. *Plant Names of Medieval England*, Cambridge: D. S. Brewer.
- Hunt, Tony, 1990. *Popular Medicine in Thirteenth-Century England*, Cambridge: D. S. Brewer.
- Hunt, Tony – Benskin, Michael, 2001. *Three Receptaria from Medieval England: The Languages of Medicine in the Fourteenth Century*, Oxford: The Society for the Study of Medieval Languages and Literature.
- Ibn Mâsawayh, Yûhannâ (Jean Mesue), 1980. *Le livre des axiomes médicaux (Aphorismi)*, ed. Danielle Jacquart – Gérard Troupeau, Ginebra – París: Droz – Champion (Hautes études orientales, 14).
- Iglesias Fonseca, J. Antoni, 1996. *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XV: les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*, tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- Jacquart, Danielle, 2006. «Du genre des 'secrets' dans la médecine médiévale», *Micrologus*, 14 [=Il segreto], pp. 345-357.
- Jordi i González, Ramon, 1981. «Fórmulas medicinales populares y supersticiosas pertenecientes a la primera mitad del siglo xv (1417-1459)», *Circular Farmacéutica*, 39/273, pp. 469-482.
- Jordi i González, Ramon, 1982. «Curiosas fórmulas de medicina popular pertenecientes al último cuarto del siglo xv (1474-1501)», *Offarm*, 1, pp. 239-246.
- Jordi i González, Ramon, 1983. «Fórmulas de medicina popular y supersticiosa pertenecientes a la primera mitad del siglo xvi (1504-1568)», *Circular Farmacéutica*, 41/281, pp. 283-309.
- Jordi i González, Ramon, 1997. *Aportació a la història de la farmàcia catalana (1285-1997)*, Barcelona: Fundació Uriach 1838.
- Junyent, Eduard, 1943. «Repertorio de noticias sobre manuscritos catalanes de la *Cúria fumada* de Vich», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 16, pp. 57-86.
- Leong, Elaine – Rankin, Alisha, 2011. *Secrets and Knowledge in Medicine and Science, 1500-1800*, Farnham – Burlington: Ashgate.
- Llobet i Portella, Josep M., 2002. «Poesia popular medieval: cinc oracions o conjurs extrets de manuals notariais certerins del segle xv», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 45 [=Miscel·lània Joan Veny, 1], pp. 211-215.

- Madurell i Marimon, Josep M., 1979-1982. «Documents culturals medievals (1307-1485): contribució al seu estudi», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 38, pp. 301-473.
- Madurell i Marimon, Josep M. – Rubió i Balaguer, Jordi, 1955. *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona: Gremios de Editores y Libreros y de Maestros Impresores.
- Mandingorra Llavata, María Luz, 1989. *Leer en la Valencia del Trescientos: el libro y la lectura en Valencia a través de la documentación notarial (1300-1410)*, tesi doctoral de la Universitat de València.
- McCleery, Iona, 2000. *The life and legend of Giles of Santarém, Dominican friar and physician (d. 1265): a perspective on medieval Portugal*, tesi doctoral de la University of St Andrews.
- McCleery, Iona, 2005. «Saintly physician, diabolical doctor, medieval saint: exploring the reputation of Gil de Santarém in medieval and renaissance Portugal», *Portuguese Studies*, 21, pp. 112-125.
- McVaugh, Michael R., 1971. «The Experimenta of Arnald of Villanova», *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 1, pp. 107-118.
- McVaugh, Michael R., 1976. «Two Montpellier recipe collections», *Manuscripta*, 20/3, pp. 175-180.
- McVaugh, Michael R., 1993. *Medicine before the Plague: Practitioners and their Patients in the Crown of Aragon (1285-1345)*, Cambridge: Cambridge University Press.
- McVaugh, Michael R., 2004. «Le coût de la pratique et l'accès aux soins au XIVe siècle: l'exemple de la ville catalane de Manresa», *Médiévales: Langue, Textes, Histoire*, 46, pp. 45-54.
- Minnis, Alastair J., 1979. «Late-medieval discussions of *compilatio* and the role of the *compiler*», *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 101, pp. 385-421.
- Moliné i Brasés, Ernest, 1913-1914. «Receptari de Micer Johan, 1466», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 7 (anys XIII-XIV)/54-55, pp. 321-336 i 407-440.
- Opsomer-Halleux, Carmélia, 1989. *Index de la pharmacopée du Ier au Xe siècle*, 2 vols., Hildesheim – Zürich – Nova York: Georg Olms – Weidmann.
- Orriols i Monset, Lluís, 1993. «Receptari de prescripcions terapèutiques», dins Lluís Orriols i Monset, *Manuscrits del bé i del mal: arxius vigatans (segles XIV-XVII)*, Barcelona: Rafael Dalmau, pp. 63-65.
- Padovani, Chiara, 1989. *L'erbario catalano ovvero Trattato sulle virtù delle erbe (Palermo, Biblioteca Comunale, ms. Qq A 13): parte prima (cc. 1-35, 84v-98)*, tesi di laurea dell'Università degli Studi di Torino.
- Pagarolas i Sabaté, Laureà, 1988. «Recull d'anotacions esparses dels protocols medievals barcelonins», dins *Estudis sobre història de la institució notarial a Catalunya en honor de Raimon Noguera*, ed. Josep M. Sans i Travé, Barcelona: Fundació Noguera, pp. 61-90.
- Parkes, Malcolm B., 1976. «The influence of the concepts of *ordinatio* and

- compilatio on de development of the book», dins *Medieval Learning and Literature: Essays presented to Richard William Hunt*, ed. Jonathan J. G. Alexander – Margaret T. Gibson, Oxford: Clarendon Press, pp. 115-141 [reimpr. dins Malcolm B. Parkes, *Scribes, Scripts and Readers: Studies in the Communication, Presentation and Dissemination of Medieval Texts*, Londres: Humbleton, 1991, pp. 35-70; i dins *The History of the Book in the West*, ed. Alexis Weedon, vol. 1, Farnham: Ashgate, 2010].
- Perarnau i Espelt, Josep, 1992. «El receptari del sabadellenc Joan Martina (1439)», *ATCA*, 11, pp. 289-328.
- Pereira, Maria Helena da Rocha, 1973. *Obras médicas de Pedro Hispano*, Coïmbra, Universidade de Coïmbra (Acta Universitatis Conimbrigensis).
- Pereira, Michela, 2012. «Comunicare la veritat: Ramon Llull i la filosofia in volgare», dins *El saber i les llengües vernacles a l'època de Llull i Eiximenis: estudis ICREA sobre vernacularització*, ed. Anna Alberni – Lola Badia – Lluís Cifuentes – Alexander Fidora, Barcelona: PAM, pp. 21-44.
- Pomaro, Gabriella, 1991. *I ricettari del fondo Palatino della Biblioteca nazionale centrale di Firenze*, Florència – Milà: Giunta regionale toscana – Bibliografica.
- Quintana Toledo, Elena, 1999. «Middle English medical recipes: a metadiscursive approach», *Studia Anglica Posnaniensia*, 45/2, pp. 21-38.
- Ramello, Laura, 1994. «Una raccolta di ricette in antica lingua catalana (codice palatino 1052 della Biblioteca Nazionale di Firenze)», *Quaderni di Filologia Romanza*, 11, pp. 99-136.
- Rapisarda, Stefano, 1996. «Esperienze di lavoro nell'edizione di ricettari medievali, con qualche considerazione di ecdotica», *Le Forme e la Storia: Rivista di Filologia Moderna*, n.s., 8, pp. 47-67.
- Rapisarda, Stefano, 2001. *Il Thesaurus pauperum in volgare siciliano*, Palerm: Centro di Studi filologici e linguistici siciliani.
- Rodrigo Pertegàs, Josep, 1930-1931. «Efemérides notariales», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 3/7 (1930), pp. 191-201; i 4/8 (1931), pp. 1-20.
- Roig, Jaume, 2014. *Espill*, ed. Antònia Carré, Barcelona: Barcino (Els Nostres Clàssics, B 33).
- Romeu i Figueras, Josep, 1994. «Sobre conjurs folklòrics en vers», *Revista de Catalunya*, 90, pp. 83-94 [reimpr. dins Josep Romeu i Figueras, *Recerques d'etnologia i folklore*, Barcelona: PAM, 2000, pp. 85-106].
- Santanach i Suñol, Joan, en premsa. «La composició de la versió catalana medieval del *Tresor de pobres* del ms. 864 de la Biblioteca de Catalunya: anàlisi del contingut i edició de les receptes de confits», *Anuario de Estudios Medievales*, 46/2.
- Schnell, Bernhard, 2011. «Werk, Textcorpus oder Sammelhandschrift? Zu den deutschsprachigen Arzneibüchern des Mittelalters», dins *Textsortentypologien und Textallianzen des 13. und 14. Jahrhunderts*, ed. Mechthild Habermann, Berlín: Weidler, pp. 177-200.
- Sciència.cat DB. Centre de Documentació Ramon Llull (Universitat de Barcelona) <<http://www.sciencia.cat/db/scienciadat-db.htm>> [consulta: 7 de juny de 2016].

- Scotti, Andrea, 2003. «Ipotesi per la creazione di un repertorio digitale relativo alle ricette mediche e alchemiche», dins *Alchimia e medicina nel Medioevo*, ed. Chiara Crisciani – Agostino Paravicini Bagliani, Florència: SISMEL – Edizioni del Galluzzo (Micrologus' Library, 9), pp. 337-370.
- Seguí i Trobat, Gabriel, 2008. *El devocionari medieval del fons Gabriel Llabrés (Ms. Ll. 27 de l'Arxiu Municipal de Palma)*, Palma: Arxiu Municipal de Palma.
- Serra i Vilaró, Joan, 1953. *Universidad Literaria de Solsona*, Tarragona: Sagrañes.
- Serrano Larráyoz, Fernando, 2014. «Prescripciones dietéticas para las élites rectoras del reino de Navarra durante la primera mitad del siglo xvi: los casos de Juan Rena y Juan de Alarcón», *Dynamis*, 34/1, pp. 169-192.
- Soriano, Lourdes – Sabaté, Glòria – Beltran, Anna Mar, 2002-2003. «Textos mèdics inèdits medievals en català (segles xiv-xv)», *Romance Philology*, 56/2, pp. 319-353.
- Sorní i Esteve, Xavier – Suñé i Arbussà, Josep M., 1990. «Les receptes de Mestre Miquel», *Revista de la Reial Acadèmia de Farmàcia de Catalunya*, 8, pp. 3-12.
- Taavitsainen, Irma, 2001. «Middle English recipes: genre characteristics, text type features and underlying traditions of writing», *Journal of Historical Pragmatics*, 2, pp. 85-113.
- Taavitsainen, Irma – Pahta, Päivi – Mäkinen, Martti, 2005. *Middle English Medical Texts*, programació de Raymond Hickey, Amsterdam: John Benjamins [CD-ROM].
- Tomàs Monserrat, Josep – Coll Tomàs, Bartomeu, 1982. «El recetario medieval de Bartomeu de Verí, regente de Nápoles», dins *II Congreso Nacional de Reales Academias de Medicina y Cirugía: comunicaciones (Palma de Mallorca, 1981)*, Palma: Real Academia de Medicina y Cirugía de Palma de Mallorca, pp. 83-92.
- Torras i Cortina, Miquel, 2004. *L'escriptura i el llibre a la Catalunya Central als segles XIII i XIV*, tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- Tovar, Claude de, 1973-1974. «Contamination, interférences et tentative de systématisation dans la tradition manuscrite des réceptaires médicaux français: le réceptaire de Jean de Sauvage», *Revue d'Histoire des Textes*, 3 (1973), pp. 115-191; i 4 (1974), pp. 239-288.
- Vallés, Juan, 2008. *Regalo de la vida humana*, ed. Fernando Serrano Larráyoz, 2 vols., Pamplona – Viena: Gobierno de Navarra – Österreichische Nationalbibliothek.
- Vallribera i Puig, Pere, 1997. «Notes sobre un receptari català del segle xv», *Butlletí de la Societat d'Amics de la Història i de la Ciència Farmacèutica Catalana*, 6/16, pp. 81-86.
- Valsalobre, Pep, 2005. «Apotecaris i receptes en la literatura catalana antiga», *Mot So Razo*, 4, pp. 34-46.
- Vela i Aulesa, Carles, 2003. *L'obrador d'un apotecari medieval segons el llibre de comptes de Francesc ses Canes (Barcelona, 1378-1381)*, Barcelona: CSIC (Anejos del Anuario de Estudios Medievales, 53).

- Vela i Aulesa, Carles, 2007. «Les compravendes al detall i a crèdit en el món artesà: el cas dels especiers i els candelers», *Barcelona: Quaderns d'Història*, 13 [=El món del crèdit a la Barcelona medieval], pp. 131-155.
- Vesentini, Susanna, 1988. *L'erbario catalano ovvero Trattato delle virtù delle erbe* (Palermo, Biblioteca Comunale, ms. Qq A 13): parte seconda (cc. 36-84r), tesi di laurea dell'Università degli Studi di Torino.
- Vila, Pep, 2011. «Un breu receptari vigatà de medicina popular d'inicis del segle xvi», *Ausa*, 25/168, pp. 419-427.
- Vives i Sabaté, Marta, 1998. «Un receptari del segle xiv a l'Arxiu Comarcal d'Igualada», dins *Història de les Ciències de la Salut a l'Anoia (Igualada, octubre 1996)*, ed. Josep M. Ustrell i Torrent, Barcelona: Fundació Uriach 1838, pp. 31-39.
- Voigts, Linda E., 1982. «Editing Middle English medical texts: needs and issues», dins *Editing Texts in the History of Science and Medicine: Papers Given at the Seventeenth Annual Conference on Editorial Problems (University of Toronto, 6-7 November 1981)*, ed. Trevor H. Levere, Nova York – Londres: Garland, pp. 39-68.
- Voigts, Linda E., 1996. «What's the word? Bilingualism in late-medieval England», *Speculum*, 71, pp. 813-826.
- Xhayet, Geneviève, 2010. *Médecine et arts divinatoires dans le monde bénédictin médiéval à travers les réceptaires de Saint-Jacques de Liège*, París: Classiques Garnier, 2010.

Els vuit treballs del present volum comparteixen una mateixa orientació metodològica: l'estudi de la materialitat dels manuscrits i dels seus contextos de producció, circulació i recepció com a eina per al progrés del coneixement del passat cultural. De les aportacions de tema literari, tres enriqueixen el coneixement de la tradició lírica occitanocatalana, una altra aborda la porositat entre la lírica i la narrativa en el terreny dels escrits de tema sentimental, i dues més aprofundeixen en la recepció de Dante i de Petrarca. Les dues contribucions de tema científicotècnic aborden respectivament els textos medievals de tema cosmètic, obstètric i ginecològic que porten com a emblema el nom de la metgessa Trota o Tròtula, i la sistematització del gènere «receptari mèdic», que és un sector totalment desatès abans de la present contribució. Completa el quadre un estudi sobre el naixement de la diagramàtica lul·liana a través de les figures del *Llibre de contemplació en Déu* del manuscrit de la Biblioteca Ambrosiana de Milà.

TEXTOS I ESTUDIS
DE CULTURA CATALANA

